

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь  
ГРОДЗЕНСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ УНІВЕРСІТЭТ  
ІМЯ ЯНКІ КУПАЛЫ

*І.І.Бубновіч*

**ЗАСВАЕННЕ  
ІНШАМОЎНЫХ СЛОЎ  
БЕЛАРУСКАЮ ЛІТАРАТУРНАЮ МОВАЮ**

*Рэкамендавана  
Навукова-метадычным цэнтрам  
вучэбнай кнігі і сродкаў навучання  
Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь  
у якасці дапаможніка для студэнтаў  
філалагічных спецыяльнасцей  
вышэйшых навучальных устаноў*

Гродна 2000

УДК 808.26 (075.8)

ББК 81.411.3

Б 90

Навуковы рэдактар д-р філал. навук, праф. П.У.Сцяцко.

Рэцэнзенты: д-р філал. навук, праф. Л.А.Антанюк;  
канд. філал. навук, дац. М.А.Даніловіч;  
кафедра беларускага мовазнаўства БДПУ  
(заг. каф. канд. філал. навук, дац. П.А.Міхайлаў).

Рэкамендавана саветам філалагічнага факультэта ГрДУ.

**Бубновіч І.І.**

**Засваенне іншамоўных слоў беларускаю літаратурнаю**  
Б 90 моваю: Дапам. для студэнтаў філал. спецыяльнасцей выш.  
науч. устаноў/Пад рэд. П.У.Сцяцко. — Гродна: ГрДУ,  
2000. — 107 с.

ISBN 985-417-165-5.

У дапаможніку разглядаюцца праблемы фанетычнай, марфалагічнай і семантычнай адаптацыі іншамоўных лексемаў беларускаю літаратурнаю моваю на розных этапах яе развіцця.

УДК 808.26 (075.8)

ББК 81.411.3

ISBN 985-417-165-5.

© І.І.Бубновіч, 2000

## ЗМЕСТ

Ад навуковага рэдактара.....	4
<b>Пазычанні. Віды пазычанняў.....</b>	<b>5</b>
<b>Роля пазычанняў у развіцці літаратурнай мовы ўсходніх славянаў. Праблема адаптацыі іншамоўных словаў усходнеславянскаю літаратурнаю моваю.....</b>	<b>6</b>
<b>Адаптацыя іншамоўных словаў старажытнабеларускаю літаратурнаю моваю. Прычыны і шляхі пранікнення іншамоўных словаў у старажытнабеларускую літаратурную мову.....</b>	<b>13</b>
Паланізмы.....	14
Лацінізмы.....	15
Германізмы.....	17
Грэцызмы.....	18
Цюркізмы.....	19
Літуанізмы.....	19
Стараславянізмы.....	21
Лексічна-семантычныя групы пазычанняў.....	23
Фармаванне нормы ў старажытнабеларускай літаратурнай мове. Адлюстраванне гэтага працэсу ў пазычаннях.....	24
Фанетычная адаптацыя іншамоўных словаў.....	27
Марфалагічная адаптацыя пазычанняў.....	28
Семантычная адаптацыя пазычаных лексемаў.....	30
Словаўтваральная актыўнасць пазычанняў.....	31
<b>Засваенне іншамоўных лексемаў беларускаю літаратурнаю моваю ў XIX – пачатку XX ст.....</b>	<b>32</b>
<b>Гісторыя і заканамернасці адаптацыі сучаснаю беларускаю літаратурнаю моваю іншамоўных “іравых” дзеяслоўных асноваў у XX ст.....</b>	<b>37</b>
Заканамернасці адаптацыі іншамоўных словаў у 20 – пачатку 30-х гадоў.....	37
Засваенне іншамоўных словаў беларускаю літаратурнаю моваю ў другой палове 30-40-ых гадах.....	46
Фіксацыя дэрыватаў з “іравымі” дзеяслоўнымі асновамі ў 50-60-ыя гады.....	54
Фіксацыя пазычаных дзеясловаў у 80-90-ыя гады.....	63
Сучасныя тэндэнцыі ў афармленні іншамоўных “іравых” дзеясловаў.....	80
Заканчэнне.....	99
Літаратура.....	101
Спіс умоўных скарачэнняў.....	107

## **АД НАВУКОВАГА РЭДАКТАРА**

Настаўнік, выкладчык беларускай мовы — гэта спецыяліст, кампетэнтны не толькі ў сістэмавых заканамернасцях беларускай мовы, але і ў яе стасунках з іншымі мовамі на розных этапах развіцця. Бо менавіта ўзаеміны з мовамі суседніх і несуседніх народаў спрыялі дасканаленню сістэмы і ўзбагачэнню беларускай літаратурнай мовы, асабліва ў галіне слоўнікавага складу.

Беларуская мова ўвесь час папаўнялася і цяпер узбагачаецца лексічнымі адзінкамі з іншых моваў.

Іншамоўныя словы, трапляючы ў беларускую мову, падпарадкоўваюцца яе законам (фанетычным, словаўтваральным, граматычным, семантычным), прыстасоўваюцца да сістэмы мовы-пазычальніцы і ўваходзяць у яе лексічны склад.

У кнізе “Засваенне іншамоўных слоў беларускаю літаратурнаю моваю”, якая прапануецца студэнтам-філолагам як навучальны дапаможнік, разглядаюцца пытанні адаптацыі іншамоўных лексемаў у беларускай літаратурнай мове. Найбольшае месца займае ў ёй гісторыя і заканамернасці засваення беларускаю моваю іншамоўных дзеяслоўных асноваў з суфіксавым элементам *-ір-*. І не выпадкова: гэтае пытанне досыць складанае і па-рознаму вырашалася мовазнаўцамі і адпаведна рэалізавалася ў слоўніках.

Аўтар кнігі кандыдат філалагічных навук Іна Іванаўна Бубновіч (Карпуць) актыўна і вынікова працуе ў вырашэнні гэтай складанай праблемы. Яна выпрацавала надзейныя крытэрыі адаптацыі беларускаю моваю іншамоўных дзеяслоўных “іравых” асноваў і выклала іх у шэрагу публікацыяў і ў гэтым навучальным дапаможніку.

Кніга будзе карыснаю не толькі студэнтам-філолагам, настаўнікам, мовазнаўцам, але і культуролагам, гісторыкам, усім, хто цікавіцца праблемамі развіцця і дасканалення беларускай мовы.

П.Ул.Сцяцко

## ПАЗЫЧАННІ. ВІДЫ ПАЗЫЧАННЯЎ

Пазычанні ўваходзяць у склад любой літаратурнай і народнай мовы. Пазычанні папаўнялі беларускую літаратурную мову, пачынаючы з ранніх этапаў яе развіцця. Пранікненне пазычанняў у беларускую літаратурную мову з іншых моваў абумоўлена культурнымі, ваенна-палітычнымі, сацыяльна-эканамічнымі дачыненнямі беларускага народу з іншымі народамі.

Пазычанне – слова, словазлучэнне ці марфема, якія ўвайшлі ў пэўную мову з іншай мовы ў выніку ўзаемадачыненьняў. Напрыклад, *торт, каледж* — з англійскай, *батальён, пюрэ, нюанс* — з французскай, *іён, ірыс* — з грэцкай, прыстаўкі *анты-, рэ-, дэ-* — з лацінскай.

Пазычанні складаюць у сучаснай беларускай літаратурнай мове шматлікую групу лексемаў. З улікам шляху пранікнення іх падзяляюць на кніжныя і вусныя. Кніжныя пазычанні пранікаюць у мову праз кнігі, пісьмовыя дакументы, прыватную перапіску (інакш, праз літаратурную мову); вусныя – праз непасрэдняя кантакты людзей (праз народную мову).

З улікам таго, як адбываецца працэс пазычання (без пасярэдніцтва іншых моваў ці з іх удзелам), пазычанні падзяляюць на непасрэдняя і апасродкаваныя. Непасрэдняя — калі лексема пранікае з адной мовы ў другую, апасродкаванае – пазычанне, якое прыйшло ў мову праз мову-пасярэдніцу.

Па ступені асіміляванасці вылучаюцца пазычанні цалкам засвоеныя і засвоеныя часткова.

Цалкам засвоеныя – пазычанні, у фанетычна-марфалагічным абліччы і ў семантыцы якіх няма прыметаў, што паказваюць на іх іншамоўнасць.

Да пазычанняў, засвоеных часткова, аўтары энцыклапедыі “Беларуская мова” залічваюць экзатызмы – словы, якія абазначаюць прадметы і паняцці, характэрныя для жыцця іншых народаў. Звычайна гэтыя словы засвоеныя фанетычна, марфалагічна, але не лексічна : *кюрэ, сэр* (16. С.215) і інш.

Да гэтай групы належаць нескланяльныя назоўнікі *кіно, інтэрв’ю, рэзюмэ* ..., якія не засвоены марфалагічна (не скланяюцца).

Сюды можна залічыць і дзеясловы, што падаюцца з суфіксавым элементам *-ір-*, які паказвае на іх іншамоўнасць: *асацыіраваць, афішыраваць, блакіраваць, перфарыраваць, фарміраваць, функцыяніраваць* (ТСБМ).

**РОЛЯ ПАЗЫЧАННЯЎ У РАЗВІЦЦІ  
ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ ЁСХОДНІХ СЛАВЯНАЎ.  
ПРАБЛЕМА АДАПТАЦЫІ ІНШАМОЎНЫХ СЛОВАЎ  
УСХОДНЕСЛАВЯНСКАЮ ЛІТАРАТУРНАЮ МОВАЮ**

Пазычанне было адным з найважнейшых сродкаў папаўнення слоўнікавага складу літаратурнай мовы ва ўсе перыяды яе развіцця. Аднак гаварыць пра пазычанні іншамоўных словаў усходнеславянскаю літаратурнаю моваю досыць няпроста, бо паходжанне літаратурнай мовы ўсходніх славянаў даследчыкамі асвятляецца па-рознаму, да сённяшняга часу ў рускім, беларускім, украінскім мовазнаўстве гэтае пытанне нявырашанае. Адны вучоныя (Абнорскі С.П. (55), Якубінскі Л.П. (90)) схіляюцца да думкі, што літаратурная мова ўсходніх славянаў развівалася на аснове народных гаворак, іншыя (Шахматаў А.А. (89)) лічаць, што стараславянская мова стала асновай усходнеславянскай літаратурнай мовы. Гэтая гіпотэза пашыраецца і ў беларускім мовазнаўстве.

Мы не ставім за мэту даць падрабязны аналіз згаданых тэорыяў і вызначыць слабыя і моцныя іх бакі, галоўнае для нас, што ва ўсіх канцэпцыях (і ў канцэпцыях названых, і ў канцэпцыі літаратурнага дзвухмоўя) бяспрэчным прызнаецца факт моцнага ўплыву стараславянскай літаратурнай мовы на фармаванне літаратурнай мовы ўсходніх славянаў.

Стараславянская мова была адной з самых развітых літаратурных моваў. На ўсходнеславянскіх землях выконвала тую ж ролю, што ў Заходняй Еўропе лацінская мова: была моваю рэлігіі, навукі, мастацкай літаратуры, часам (як сцвярджае Л.П.Якубінскі) справовай перапіскі (90). Таму ўзаемадзеянне з ёю надзвычай узбагачала, развівала і ўдасканальвала літаратурную мову, што фармавалася ў усходніх славянаў. Мае рацыю Л.М.Шакун (88), які сцвярджае, што на ўсходнеславянскіх землях стараславянская мова паступова губляе паўднёvasлавянскае аблічча, насычаецца мясцовымі рысамі, набліжаецца да народных гаворак, але захоўвае пэўную спецыфіку, кніжны характар. Таму ў пачатку пісьмовай эпохі творы ўсходніх славянаў не толькі рэлігійнага, але і свецкага характару надзвычай насычаныя *стараславянствамі*. Залежна ад кантэксту, задумы аўтара мова пісьмовых помнікаў змяняецца, набывае ярка выражаную кніжна-славянскую ці народна-гутарковую афарбоўку. Аднак і ў творах мастацкіх

(“Слова пра паход Ігаравы”, “Аповесць мінулых часоў”, Наўгародскі, Кіеўскі, Полацкі летапісы), і ў творах юрыдычна-справовага характару (Грамата князя Мсціслава Уладзіміравіча і яго сына (каля 1130 г.), дагаворная грамата князя Яраслава Уладзіміравіча і наўгародцаў з нямецкімі пасламі (каля 1195 г.), надпіс на крыжы Ефрасінні Полацкай (1161 г.) ды інш.) стараславянскія элементы складаюць прыкметную рысу.

З стараславянскай мовы ўсходнеславянская літаратурная мова чэрпала многія словы, якіх не было ў народных гаворках, часцей за ўсё гэта была лексіка кніжная — з сферы рэлігіі, культуры, асветы; абстрактныя назоўнікі. Бальшыня стараславянізмаў мела фармальныя (словаўтваральныя) прыметы, што дазвалялі адрозніць іх ад усходнеславянскай лексікі:

суфіксы: *-тель*: предатель, хранитель, властитель, мучитель, учитель і інш. (Толькі назоўнікі *житель* і *волость* акадэмік А.А.Шахматаў адносіць да “рускіх” (36. С.263)); *-ствие*: царствие, сочувствие; *-ие, -ение, -ание*: бдение, разумение, страдание, благословение; *-ость, -знь*: крѣпость, жизнь; *-чий*: кормчий, ловчий; *-ыни*: святыни, грѣдыни; *-тва*: молитва;

прыстаўкі: *из-*: изгнати, извлѣчи; *прѣ-*: прѣмудрый; *прѣд-*: прѣдвѣщать; *со-*: собирати, сокрушити; *воз-*: возрадоватися, воспоминание; *раз-*: разум ды інш. (97).

Праз стараславянскія тэксты трапляюць у ўсходнеславянскую літаратурную мову складаныя словы. Пераважна гэта калькі з грэцкай мовы, але беспасярэдні ўплыў яе на развіццё літаратурнай мовы ўсходніх славянаў быў значна меншым. Пераклады з грэцкай мовы рабіліся на стараславянскую. Л.В.Вялкіна ў працы “Греческие параллели сложных слов в древнерусском языке XI—XIV в.” сцвярджае, што многія складаныя словы ў усходнеславянскай літаратурнай мове ўзніклі пад уплывам перакладаў з грэцкай мовы. Аднак сляпога, бяздумнага калькавання (пазычання) не было. Перакладчык змяняе грэцкую мадэль, выкарыстоўвае словаўтваральныя магчымасці ўсходнеславянскіх гаворак.

Большасць калькаў, на думку Л.В.Вялкінай, — складаныя словы з першай часткай *благо-*, *бogo-*, *зьло-*, *много-*, *веле-*, *всье-*, *басно-*: благодарствовать, благоволити, благословити, вьсенощньни, вьсеобращаемыи, вьсепагубление, вьсеславньни, вьсехвальньни. Часта перакладчык, карыстаючыся грэцкай мадэллю, стварае новыя словы, таму тья самыя словы грэцкай мовы могуць перакладацца сінонімамі (як лексічнымі, так і

словаўтваральнымі). Тыя часткі складаных словаў, якія маюць ярка выражаную адзначаную стараславянскую ці грэцкую рысу, замяняюцца на ўсходнеславянскія: *благо-* — *добро-*, *пророк-* — *вълхвъ-* : *благотворити* – *добротворити*, *благодетель* – *добродетель* (27). Такім чынам адбываецца прыстасаванне пазычаных словаў да асаблівасцяў усходнеславянскіх гаворак.

Пазней па гэтых мадэлях утвараюцца і ўласныя словы, пра што сведчыць іх засваенне народнаю моваю. Аналіз пісьмовых помнікаў (найперш граматаў) паказвае, што складанія словы былі вядомыя і размоўна-бытавой мове XI-XIV ст., бо мова юрыдычна-справовых пісьмовых помнікаў найлепш адлюстроўвае асаблівасці гаворак усходніх славянаў. У граматах сустракаюцца лексемы *браточадо*, *земледържъць*, *простоволосыи*, *казноѢмъца* ды інш., але іх няшмат. Размежаваць уласныя ўсходнеславянскія складанія словы і словы, створаныя на ўзор стараславянскіх, пазычанні, вельмі цяжка, а часам і немагчыма. Кожнае слова мае сваю гісторыю, і таму пры аналізе паходжання лексемаў павінны прымацца пад увагу самыя розныя метады (параўнальна-гістарычны, супастаўляльна-тыпалагічны і інш.), да кожнага слова патрэбны і “індывідуальны” падыход, які ўлічвае выкарыстанне асобных лексемаў у пісьмовых крыніцах, народных гаворках, іншых мовах. Улічваць, у першую чаргу, трэба: 1) фармальныя паказчыкі; 2) выкарыстанне ў пэўнай сферы (рэлігійнай ці бытавой). Напрыклад, па семантычнай прымеце да стараславянства адносяць словы, што абазначаюць рэлігійныя, царкоўна-культавыя паняцці: *суета*, *крамола*, *святой*, *паперть*, *страсти*, *пророкъ* і інш., якія выкарыстоўваюцца пераважна ў рэлігійнай літаратуры.

Аднак некаторыя стараславянствы фармальных прыметаў не мелі і сфера выкарыстання іх была досыць шырокая (рэлігійны, мастацкі, справовы стылі): *воздухъ*, *близньцы*, *востокъ*, *бракъ*, *истина*.

Толькі выкарыстанне спалучнасці лінгвістычных метадаў дае магчымасць вызначыць, што пэўныя лексемы — стараславянствы. Для студэнтаў крыніцай інфармацыі ў такім выпадку ёсць слоўнікі (гістарычны, этымалагічны, слоўнік іншамоўных словаў).

Акрамя лексічных стараславянстваў, усходнеславянская літаратурная мова досыць шырока выкарыстоўвае стылёвыя (стылістычныя) стараславянствы – словы, да якіх усходнеславянскія гаворкі мелі свае адпаведнікі. Звычайна гэтыя фор-



мы адрозніваліся фанетычным афармленнем. Стылёвыя стараславянiзмы пераважаюць у жанрах мастацкай лiтаратуры: у творах дыдактычнага, урачыстага характару, дзе для надання апавяданню пышнасцi, пампезнасцi патрэбны былі адпаведныя сродкi.

**Фармальныя (фанетычныя) прыметы стараславянiзмаў:** няпоўнагалоссе: *врѢдь* (вередь), *нравъ* (норовъ), *плѢнь* (полонь), *стражь* (сторожь), *здравыи* (здоровыи), *чрѢво* (черево), *градъ* (городъ); спалучэнне жд, шт (або щ) на месцы \*dj, \*tj: *вождь*, *мощь*, *прѢжде*, *одежда*, *свѢща*, *нощь*, *пець*; словы з пачатковымi е>\*je; ю, а: *единъ*, *есень*, *елень*, *едьва*; *югъ*, *юродивый*, *юха*, *ютро*, *Юлиана*; *азь*, *агнецъ*, *аблоко*, *ако* (акы); спалучэннi ра-, ла- ў пачатку слова замест усходнеславянскiх ро-, ло-: *равный*, *ладья*, *разница* i iнш. (97)

Да стылёвых стараславянiзмаў залiчваюць i лексемы кшталту *истина*, *ланита*, *перси*, *вья*, *лобзати*, *оцеть*, *чело*, якiя нiякiх фармальных прыметаў не маюць (88).

Значым, што стылiстычная дыферэнцыяцыя ў многiх выпадках прывяла да развiцця дыферэнцыяцы сэнсавай, што стала вынiкам семантычнай адаптацыi стараславянiзмаў усходнеславянскiмi гаворкамi. Напрыклад, сталi адрознiвацца семантыкай былыя стылiстычныя варыянты: *храмъ* – *хоромъ*, *глава* – *голова*, *краткий* – *короткий*, *страна* – *сторона*, *власть* – *волость*, *прахъ* – *порохъ* i iнш. I стылiстычныя, i сэнсавыя стараславянiзмы папаўнялi слоўнiкавы склад лiтаратурнай мовы ўсходнiх славянаў, дапамагалi развiваць тэрмінасыстэму i паняццевую сыстэму мовы.

Пазычаннi з iншых моваў мелi значна меншы ўплыў на развiццё i фармаванне ўсходнеславянскай лiтаратурнай мовы.

Шматлiкiмi былі i пазычаннi з грэцкай мовы (**грэцызмы**). Пранiкалi яны ў усходнеславянскую лiтаратурную мову двума шляхамi: вусным i пiсьмовым. У звязку з гэтым iшло iх засваенне моваю-пазычальнiцай. Яшчэ ў дапiсьмовы перыяд у працэсе непасрэдных гандлёвых, гаспадарчых, культурных стасункаў з Вiзантыяй i грэцкiмi калонiямi на ўзбярэжжы Чорнага мора пачалi пранiкаць вусным шляхам у ўсходнеславянскiя гаворкi назвы бытавых прадметаў, матэрыялаў, раслiнаў, жывёлiнаў (*кровать*, *аксамитъ*, *амфора*, *парусъ*, *мраморъ*, *топазъ*, *хрусталь*, *кедръ*, *китъ* i iнш.). Пазычаннi, што пранiкалi вусным шляхам, поўнасю падпарадкоўвалiся законам мовы-пазычальнiцы (страцiлi iншамоўнае гучанне, асаблiвасцi скланення ды пад.).

Пранікалі пазычанні з грэцкай мовы і пісьмовым шляхам. Пасля прыняцця хрысціянства на тэрыторыі Русі пашыралася багатая візантыйская літаратура. Як ужо згадалася, часта пераклады з грэцкай мовы рабіліся на стараславянскую мову, і, такім чынам, стараславянская мова выступала пасярэдніцаю паміж грэцкай і ўсходнеславянскімі гаворкамі. Пісьмовым шляхам (часта праз стараславянскую мову) пранікалі тэрміны навукі, культуры, рэлігіі (*грамота, адъ, алфавитъ, амвонъ, демонъ, ересь, идоль, икона, академия, мнихъ, игумень, ладанъ, псалтырь, триодъ* і інш.), складаныя словы (*братолюбєць, мудролюбєць, благоправіє* і інш). Грэцкімі ёсць назвы месяцаў у ўсходнеславянскай літаратурнай мове, многія ўласныя імёны, найменні народаў ды інш.

Пазычанні, што праніклі пісьмовым шляхам, досыць часта захоўваюць у ўсходнеславянскай літаратурнай мове адзнакі пазычанасці – гукі, спалучэнні гукаў, неўласцівыя ўсходнеславянскім гаворкам, суфіксы, зрэдку канчаткі. Дзякуючы стараславянскім пазычанням усходнеславянскія гаворкі пачынаюць развіваць гук [ф] (хоць і да сённяшняга часу ў беларускіх народных гаворках гэты гук замяняецца іншымі ([п], [хв] і інш.) (*пасоля, хвартух, Хведар...*).

Пазычанні з іншых моваў (летувіскай, лацінскай, германскіх, скандынаўскіх, цюрцкіх) пранікалі пераважна вусным шляхам, таму засвойваліся ўсходнеславянскімі гаворкамі фанетычна, марфалагічна і семантычна. Увогуле, усе пазычанні, што праніклі вусным шляхам, адаптуюцца поўнасьцю; пазычанні, што праніклі праз пісьмовыя помнікі, могуць захоўваць элементы, неўласцівыя ўсходнеславянскім гаворкам.

Засваенне пазычанага моўнага матэрыялу кожным народам, інтэнсіўнасць гэтага працэсу, яго асаблівасці, звязаныя з гісторыяй грамадскай думкі, ступенню развіцця нацыянальнай самасвядомасці, узроўнем філалагічнай адукацыі. З улікам гэтага кожны перыяд развіцця мовы мае адметнасці ў адаптацыі іншамоўных словаў. У той перыяд, які прынята называць усходнеславянскім, часцей за ўсё адаптацыя іншамоўных словаў адбываецца несвядома, кожны з перапісвальнікаў тэкстаў кіруецца сваім густам, ведамі, адчуваннем мовы, бо паняцце нормы ўсходнеславянскай літаратурнай мовы досыць умоўнае, норма некадыфікаваная, можна толькі вызначыць тэндэнцыі да ўжывання той ці іншай формы, лексемы ды інш.

Але, як паказвае лексічны матэрыял, у ўсходнеславянскай літаратурнай мове, як і ў любой іншай, пазычанні засвойваліся фанетычна, марфалагічна і семантычна.

**Фанетычная адаптацыя** – замена гукаў і спалучэнняў, неўласцівых усходнеславянскім гаворкам, усходнеславянскімі адпаведнікамі (*X* — оу, *A* → *a* ды інш.). Напэўна, першапачаткова працэс фанетычнай адаптацыі адбываецца ў вусна-размоўным варыянце, а пасля адлюстроўваецца і ў кніжным. Заўважаецца і ў творах рэлігійных, найбольш у пісьмовых помніках свецкага характару. Адначасова выкарыстоўваюцца стараславянскія формы і ўсходнеславянскія, таму ў пісьмовых помніках сустракаюцца фанетычныя варыянты, якія сведчаць пра розную ступень засвоенасці іншамовных словаў, розны ўзровень філалагічнай падрыхтоўкі аўтараў і перапісвальнікаў і г.д. Напрыклад, *антихристь* – *антихресть*, *ануфраксь* – *анфраксь* ‘каштоўны камень; рубін’, *аполиане* – *апелиане* ‘прыхільнікі ерасі, звязанай з імем Апелеса’, *бесерменинь* – *бесоурменинь* ‘нехрысціянін’ (66) ды інш.

**Марфалагічная адаптацыя** – улучэнне іншамовных словаў у сістэму словазмянення, размеркаванне іх па адпаведных тыпах скланення (для іменных часцінаў мовы), спражэння (для дзеясловаў), утварэнне на іх аснове новых словаў.

А раз большасць пазычанняў – стараславянізмы, то ніякіх адрозненняў у граматычных катэгорыях паміж усходнеславянскай і паўднёvasлавянскай лексікай не заўважаецца. Марфалагічная адаптацыя тычыцца пазычанняў з лацінскай, грэцкай, заходнееўрапейскіх моваў. У працэсе марфалагічнага засваення змяняюцца канчаткі. Напрыклад, *семинариум* – *семинария* – *семинарий*, *армия* – *армей*, *аспидь* – *аспида*, *делфиниа* – *делфинь* – *делфись* – *делфиа* ды інш.

Такія варыянты называюць фармальна-граматычнымі (17). Узнікаюць варыянты залежна ад розных магчымасцяў пераафармлення пазычаных словаў у адносінах да тых элементаў, з якімі звязаныя граматычныя значэнні (а гэта перш за ўсё канчаткі). Працэс пераафармлення можа адбывацца як у ўсходнеславянскай літаратурнай мове, так і адлюстроўваць з’явы, характэрныя для мовы, з якой пазычаецца слова. Напрыклад, *семинариум* выкарыстоўваецца з лацінскім канчаткам -um, які ў усходнеславянскіх гаворках не ўжываецца, таму адбываецца замена яго канчаткам -ий, пашыраным у гаворках. У варыянце *семинария* адбываецца замена канчатка, што сімвалізуе пераход назоўніка з мужчынскага роду ў жаночы. “Словарь древнерусского языка XI-XIV в.” зрэдку фіксуе і словаўтваральныя варыянты: *багрородьнии* – *багрАнородьнии*, *аполинарАне* – *аполинариАне* ды інш. З прычыны неўнармава-

насі ўсходнеславянскай літаратурнай мовы варыянтнасць іншамоўных словаў – з’ява досыць пашыраная. Гэта сведчыць пра неаднастайнасць усходнеславянскіх гаворак.

Найбольш яркая прымета замацавання іншамоўнага слова ў літаратурнай мове – гэта яго семантычнае засваенне. **Семантычная адаптацыя** звязана з станаўленнем лексічнага значэння пазычанага слова. Пазычанне – гэта акт на ўзроўні маўлення, таму адзінкай кантакту ва ўмовах полісеміі можа быць толькі адзін з лексічна-семантычных варыянтаў слова, семантычная адзінка пазычання – значэнне. Толькі адно з значэнняў можа быць рэалізаванае ў кожным маўленчым акце, нашыя тэксты – вынікі такіх рэалізацыяў (17. С.85). Полісемія развіваецца за кошт паўторнага пазычання слова ўжо ў іншым значэнні. Новыя значэнні ў агульнаўсходнеславянскай літаратурнай мове іншамоўныя словы развіваюць рэдка, прыкладам тут могуць быць асобныя стараславянізмы, у якіх у выніку стылёвага размежавання з усходнеславянскімі варыянтамі ўзнікаюць семантычныя адрэзненні.

Заўважым, што далейшая гісторыя лексікі, пазычанага падчас усходнеславянскага перыяду, склалася па-рознаму ў літаратурнай мове і народных гаворках. У сучаснай рускай літаратурнай мове, якая працягвае традыцыі ўсходнеславянскай літаратурнай мовы, стараславянізмаў надта шмат. З літаратурнай мовы стараславянізмы трапляюць у народныя гаворкі, там стала замацоўваюцца (гэта звязана з пытаннем утварэння рускіх гаворак). У сучаснай беларускай літаратурнай мове стараславянізмы амаль адсутнічаюць (словы тыпу *млекакормячыя* і пад. з’яўляюцца вынікам уплыву рускай літаратурнай мовы ў савецкі час), у беларускай народнай мове яны адсутнічаюць (акрамя словаў *трывушчы, жывушчы, гарушчы*), бо беларуская літаратурная мова склалася на аснове народных гаворак, якія не зазналі ўплыву стараславянскай мовы.

Гэта значыць, што пісьмовыя пазычанні (а гэта ў асноўным пазычанні з стараславянскай мовы) не мелі глыбокіх каранёў у народных гаворках, прыжыліся яны толькі ў літаратурнай мове ўсходніх славянаў. А калі змяняюцца асноўныя тэндэнцыі развіцця літаратурнай мовы і яна паступова траціць чужаземнае паўднёvasлавянскае аблічча, то большасць стараславянізмаў траціцца, саступаючы месца сродкам жывой гутарковай мовы.

**АДАПТАЦЫЯ ІНШАМОЎНЫХ СЛОВАЎ  
СТАРАЖЫТНАБЕЛАРУСКАЮ ЛІТАРАТУРНАЮ МОВАЮ.  
ПРЫЧЫНЫ І ШЛЯХІ ПРАЊІКНЕННЯ ІНШАМОЎНЫХ СЛОВАЎ У  
СТАРАЖЫТНАБЕЛАРУСКУЮ ЛІТАРАТУРНУЮ МОВУ**

Актыўнае пранікненне іншамоўных словаў у беларускую літаратурную мову было ўласцівае і ў старажытнабеларускі перыяд. Гэтаму садзейнічае інтэнсіўнае развіццё старажытнабеларускай літаратурнай мовы, вялікі абсяг грамадскіх функцыяў, якія яна выконвала. Выкарыстанне беларускай літаратурнай мовы ў розных сферах грамадскага жыцця вымагае папаўнення лексічнага запasu старажытнабеларускай літаратурнай мовы як за кошт уласнабеларускіх рэсурсаў, так і за кошт пазычанняў. Іншамоўныя словы забяспечвалі назвамі новыя рэаліі, паняцці, з'явы ў грамадскім жыцці, навуцы, рэлігіі, культуры.

Вывучэнне пазычанай лексікі старажытнабеларускага перыяду вымагае высвятлення шэрагу пытанняў: 1) склад пазычанай лексікі (вывучэнне ЛСГ); 2) сферы яе функцыянавання (выкарыстанне ў пэўных стылях); 3) вызначэнне моўных крыніцаў пазычанай лексікі (адкуль яна пранікла ў беларускую мову); 4) шляхі і спосабы пранікнення пазычанай лексікі ў старажытнабеларускую літаратурную мову; 5) сродкі адаптацыі пазычанай лексікі старажытнаю беларускаю літаратурнаю моваю.

Пры вывучэнні гэтых пытанняў даследчыкі сутыкаюцца з аб'ектыўнымі цяжкасцямі ў вызначэнні крыніцаў, часу пазычання, шляхоў і спосабаў пранікнення іншамоўнай лексікі ў старажытнабеларускую літаратурную мову.

У выніку аналізу лексічнага складу старажытнабеларускай літаратурнай мовы было вызначана, што найбольш лексічных пазычанняў у старажытнабеларускі перыяд прыходзіла з заходнееўрапейскіх моваў: польскай, нямецкай, чэшскай, лацінскай і інш. Менш – з летувіскай і цюрцкіх моваў. Крыніцы пазычання іншамоўнай лексікі старажытнабеларускай літаратурнай мовы, як бачым, істотна адрозніваюцца ад крыніцаў пазычання рускай літаратурнай мовы, розныя ўмовы іх развіцця, шляхі пазычання і сродкі адаптацыі. Ужо ў старажытнабеларускі перыяд выразна выяўляецца здольнасць беларускай літаратурнай мовы засвойваць пазычанні і афармляць іх на ўзор уласных лексемаў.

**Паланізмы.** Геаграфічнае і палітычнае становішча Беларусі дыктуе ўмовы і асаблівасці не толькі сацыяльна-гістарычнага, эканамічнага, але і культурнага развіцця. Геаграфічнае становішча спрыяе актыўнаму ўзаемадзеянню беларускай мовы з заходнееўрапейскімі мовамі. У першую чаргу – з польскай. Таму ў старажытную беларускую літаратурную мову пранікаюць шматлікія паланізмы, асабліва інтэнсіўным становіцца гэты працэс з другой паловы XVI ст. пасля заключэння Люблінскай уніі, калі ўзмацняецца акаталічванне і паланізацыя беларускага насельніцтва.

Пазычаецца самая разнастайная лексіка:

а) юрыдычна-справовая: *артыкуль, кзвалць, виновайца, выступца, преступца, пажогца*;

б) адміністрацыйна-канцэлярская: *скарбь, пасполитый, дедичь, выенце, кглиозовати 'напраўляць памылкі'*;

в) рэлігійная: *мша, костель, велебный, велканоць, модла, чистець*;

г) культурная: *адамашка, вензель, хуста*;

д) ваенная: *валка, ганба, крижакь, поручник, хоронжий, пушкарь ды інш.*

Большасць паланізмаў не патрабуе марфалагічнага засваення, бо старажытнабеларуская літаратурная мова і старажытнапольская мова блізкія па граматычных катэгорыях. Пры семантычным засваенні пазычаецца лексема толькі ў адным значэнні. Шматзначнасць дасягаецца пры паўторных пазычаннях.

Многія паланізмы адрозніваюцца наступнымі фармальнымі прыметамі:

— насавымі галоснымі, якія ў беларускім напісанні перадаваліся спалучэннем галоснага з зычным *n >en* (*вендровати, свентити, хоронжий, ляменть*);

— наяўнасцю (у адпаведнасці з усходнеславянскім поўнагалоссем) складоў -ро-, -ло- (*змрокь, слодычь*);

— тыповым для польскай мовы злучэннем -дл-, -тл- (*быдло, тлусты, тлумь*);

— је на месцы ўсходнеславянскага *o* ў пачатку слова (*едность*);

— *e* ў сярэдзіне слова на месцы ўсходнеславянскага *o* (*велна*);

— спалучэннем -ло- на месцы ўсходнеславянскага -ол- (*слонце*);

— *p* на месцы спалучэння -ро- (-рь) (*крвавый, трвога*);

— гук ц (з \*tj) на месцы ўсходнеславянскага ч (*моць, цу-ратися, цудо*);

— наяўнасцю спалучэнняў -ге, -ке (*гербъ, кепско*);

— выбухным г, які перадаецца спалучэннем гг, кг або спецыяльнай графемай (*кгвальтъ, кграция, кглизовати*);

— сваеасаблівай афіксацыяй: ужываннем прэфікса зу- (*зупольно*), суфіксаў -щизн-а (*сребщизна, дедизна*), -унокъ (*до-рунокъ*) ды інш. (16).

Паланізмы ў другой палове XVI—XVII ст. пранікаюць ва ўсе сферы жыцця грамадства, насычаюць пісьмовыя помнікі ўсіх функцыйна-стылёвых разнавіднасцяў, часам засмечваюць мову асобных пісьмовых помнікаў настолькі, што даводзіцца казаць пра макаранічную мову некаторых дзённікавых запісаў. Таму мэтазгодна падзяляць паланізмы, пазычаныя старажытнабеларускаю літаратурнаю моваю, на матываваныя і нематываваныя. Матываваныя паланізмы ў пераважнай большасці замацаваліся і захаваліся ў беларускіх народных гаворках, а пасля праз іх і ў новай беларускай літаратурнай мове. Нематываваныя паланізмы ўжываліся аўтарамі як даніна тагачаснай модзе, з жадання патрапіць густу чытача (*круль, виыстке, вкрутне, лацно і інш.*); яны не называюць новых рэаліяў, паняццяў, адпаведнікі ім былі ў старажытнабеларускай мове, таму ў далейшым такія пазычанні знікаюць. У другой палове XVI—XVII ст. польская мова служыла пасярэдніцай паміж заходнееўрапейскімі і старажытнабеларускай літаратурнай мовай. Праз польскую мову ў гэты час пранікаюць шматлікія лацінізмы, грэцызмы, германізмы, італьянская лексіка і г.д.

**Лацінізмы.** Лацінская мова – гэта тагачасная мова навукі ў многіх краінах свету, у тым ліку і ў Беларусі. У старажытнабеларускі перыяд лацінская мова выкарыстоўваецца ў дыпламатычнай перапісцы з замежнымі краінамі, вывучаецца ў каталіцкіх і ўніяцкіх школах, на ёй вядзецца набажэнства, друкуюцца кнігі. Таму мажлівыя два шляхі пранікнення лацінізмаў у старажытнабеларускую літаратурную мову: 1) беспасярэдняе (непасрэднае) пазычанне; 2) пазычанне праз польскае пасярэдніцтва (у Рэчы Паспалітай, акрамя пералічаных сфераў ужытку, лацінская мова доўгі час выкарыстоўвалася і ў афіцыйна-справовым стылі).

Лацінізмы ў старажытнабеларускай літаратурнай мове ўжываюцца пераважна ў юрыдычна-справовых помніках і ўяўляюць сабой “у асноўным назвы афіцыйных судовых асоб

са спецыяльнымі функцыямі і толькі часткова неафіцыйных асоб, звязаных з судовай справай”: *адверсарь* ‘праціўнік у судовым працэсе’ (22. С.43), *асесорь, синдикъ* ‘адвакат’ і інш., а таксама назвы мераў і спосабаў пакарання, судовых органаў, відаў папераў і г.д.: *опеляция, коллегіум, акция, атестация, де-дуковати, криминаль* і інш.

Ужываюцца грамадска-палітычныя, царкоўна-рэлігійныя тэрміны: *адміністрация, аргументъ, нота* (дыпл.), *пактъ, парафія, актъ, квота* ‘сума грошай’, назвы абстрактных паняццяў, разумовых працэсаў, псіхалагічнага і фізічнага стану чалавека: *гуморь, інстынктъ, кграция, секретъ, темпераментъ, легенда, сентенция, фантазия, сенсь*; тэрміны навукі, культуры, асветы: *градусь, элементъ, комедия, лекция, планета, плюсь, авторъ, академикъ, бакаларъ*. Словаў з канкрэтным значэннем няшмат: *рута, карта, диаментъ, диадема*.

І.У.Будзько сцвярджае, што “найбольш інтэнсіўна лацінская мова ўжывалася ў навукова-рэлігійнай літаратуры” (24. С.114), таму вылучае 10 ЛСГ, у якія ўваходзяць лацінізмы: 1) назвы прадстаўнікоў царкоўнага кіраўніцтва, царкоўных прыслужнікаў і манахаў, асобаў па адносінах да рэлігіі: *абатиса* ‘абатыса’ (< стп. *abatysa* < слац. *abbatissa*); *авдиторъ* ‘член касцельнага суда’ (< стп. *auditor* < лац. *auditor* ‘слухач, вучань’); *аколитъ* ‘касцельны прыслужнік’ (< стп. *akolit* < лац. *acoluthus*) і інш.; 2) назва сектантаў, атэістаў, вераадступнікаў, чараўнікоў, варажбітоў: *адамита* ‘член секты адамітаў, ад імя біблейскага Адама’ (< стп. *adamita* < слац. *adamita*); *евтихиянинъ* ‘член хрысціянскай секты, якая прызнавала толькі боскую прыроду Хрыста’ (< стп. *eutyhijanin* < слац. *eutichianus*); 3) назвы царкоўных пасадаў, падаткаў, плацяжоў, аб’яднанняў, з’ездаў, адміністрацыйных адзінак, статутаў і правілаў: *концилия, концилиумъ* ‘з’езд касцельных саноўнікаў’ (< стп. *koncylijum* < лац. *concilium*) і інш.

Адзначым, што сярод лацінізмаў, якія замацаваліся ў старажытнабеларускай літаратурнай мове, шмат дзеясловаў: *апробовати, визитовати, актиковати, субординувати, лимитовати, апелевати* і інш.; радзей сустракаюцца прыметнікі і толькі асобныя прыслоўі. Асноўнае кола пазычанняў з лацінскай мовы, як і з іншых моваў, складаюць назоўнікі.

Лацінізмы, нават пазычаныя пры пасярэдніцтве польскай мовы, маюць выразныя адзнакі іншамоўнасці, характарызуюцца неўласцівымі беларускай мове спалучэннямі зычных і галосных, а таксама словаўтваральнымі сродкамі: *де-, ин-, ко-*,



кон-, ре-: *концилия*, *индиктъ*; фармантамі *-ия*, *-цыя*, *-ентъ*, *-оръ*, *-усъ*, *-умъ*: *алекгацыя* ‘довад, доказ’, *апеляцыя*, *реликгия*, *интерекгнумъ*, *интерегнумъ* ‘міжцарства’, *колекгиумъ*, *аргументъ*, *аркгументъ*, *темпераментъ*, *градусъ*. Для лацінізмаў характэрны фанетычныя змены, што адбываюцца ў працэсе пазычання, найперш, замена выбухнога [h], які перадаваўся спалучэннем *кг*, фрыкатыўным *г*. Адсюль фанетычныя варыянты ў старажытнабеларускай літаратурнай мове: *интерекгнумъ*, *интерегнумъ*, *аркгументъ*, *аргументъ*. Лацінскім гукавым спалучэнням *ai*, *ia*, *io* адпавядаюць старажытнабеларускія *av*, *tja* (*auditor* – *авдиторъ*, *eutichifnus* – *евтихиянинъ*, *refovgatio* – *реформация*) (24. С.116).

Для пазычанняў з лацінскай мовы ўласцівыя ваганні ў родзе: *экземптъ*, *экземпта* ‘дакумент на вызваленне ад абавязкаў’ (лац. *exemptus*), *концилия*, *концилиум* ‘з’езд касцельных саноўнікаў’ (< стп. *concylium* < лац. *concilium*), *консистерия*, *консистеръ* ‘касцельны судовы-адміністрацыйны орган’ (< стп. *konsystorz* < лац. *consistirium*) (24. С.115), а часта назіраецца і змена родавай прыналежнасці: *completus m* – *комплетар*, *antependium* – *антепендия* *f* ‘пярэдняга заслона алтара’. Звыклы для лацінізмаў канчаток назоўнікаў м.р. *-а* мяняецца на нулявы ў беларускай мове: *anabaptista* – *анабаптистъ*. У працэсе засваення лацінізмаў да іншамоўных каранёў далучаюцца беларускія афіксы: *nekromantus* – *некромантикъ*, *celebrare* – *целэбровати* (24. С.116). Іншамоўныя суфіксы і канчаткі, не характэрныя для беларускай мовы, перастаюць усведамляцца як суфіксы і канчаткі і выступаюць часткаю асновы: *градусъ* (*gradus*).

Адзначаюцца таксама і семантычныя змены: *auditor* ‘слухач, вучань’ – *авдиторъ* ‘член касцельнага суда’, *collegiatus* ‘член прафесійнай карпарацыі’ – *колегиатъ* ‘член езуіцкага калегіума’, *communicare* ‘рабіць агульным’ – *комуниковати* ‘прычашчаць’, звужэнне значэння: *coliator* ‘асоба, якая ўнесла сродкі на пабудову касцёла’ – *collator* ‘фундатар’, *альба* ‘белая рыза ксяндза’ – *alba* ‘белая вопратка’.

**Германізмы.** У старажытнабеларускую літаратурную мову германізмы траплялі ў выніку непасрэдных кантактаў з нямецкімі купцамі, гандлярамі. Аб сталых гандлёвых зносінах жыхароў Полацка, Смаленска, Віцебска з нямецкімі гарадамі Мюнцэрам, Данцыгам, Любекам, Готландам сведчаць вядомыя дагаворныя граматы 1229 года, 1230 і інш. Некаторыя германізмы былі запазычаны пазней праз польскую мову,

а таксама з мовы ідыш беларуска-літоўскага варыянту. Асноўны пласт пазычанняў з нямецкай мовы склала бытавая, прамысловая, гаспадарчая лексіка: *паперъ, местерь (мештеръ) ‘магістр’, фарба, фартухъ, шмалець, кухня, шуба, фурманъ, брукъ, броваръ, пенязъ, фунтъ, коштъ, крама, шпіталь, шула, бурмистръ, кермашъ, ратуша, турма* ды інш.

Германізмы ў старажытную беларускую літаратурную мову траплялі пераважна вусным шляхам, таму спачатку яны засвойваліся народнымі гаворкамі, трацілі адзнакі пазычанасці. Можна назваць толькі асобныя фармальныя прыкметы, што вылучаюць германізмы сярод іншых пазычанняў, напрыклад, спалучэнні *хт (вахта), шт (коштъ, мештеръ), шп (шпіталь)*.

**Грэцызмы.** Грэцызмы траплялі ў старажытнабеларускую літаратурную мову пераважна праз пераклады навуковай і рэлігійнай грэцкай літаратуры, а таксама ў выніку вывучэння грэцкай мовы ў брацкіх школах. Грэцкай мовай добра валодалі і магли карыстацца арыгіналамі многія адукаваныя людзі Вялікага княства Літоўскага, сярод якіх Ф.Скарына, Л.Зізаний, С.Будны. На Беларусі перакладаліся шматлікія грэцкія творы, многія друкаваліся: “Евангелле вучыцельнае” (Еўе, 1616), “Бяседы Макарыя” (Вільня, 1627), “Гісторыя пра Варлаама і Іасаафа” (Куцейна, 1637). Часта ў беларускіх тэкстах ужываліся грэцкія прыказкі і афарызмы, словы, славянскія прозвішчы замяняліся грэцкімі адпаведнікамі (*Зізаний – куколь, Філялет – праўдалюбец*) (16. С.166-167). Усё гэта садзейнічала замацаванню грэцызмаў у старажытнабеларускай літаратурнай мове, іх фанетычнаму, марфалагічнаму і семантычнаму засваенню.

Грэцызмы – пераважна тэрміны навукі, рэлігіі і культуры: *сфера, хаосъ, школа, гимнасія, муза, омегга, апокрыфъ, синаодъ, теология*; назвы раслінаў, жывёлінаў: *нафта, сахаръ, шмарэгдъ*, рэдка – бытавых прадметаў і паняццяў: *коминъ, ресина ‘рызіна’* (43).

Пісьмовы шлях пранікнення грэцызмаў дазваляў захоўваць спецыфічна кніжны характар пазычанняў, іх фанетычна-граматычнае аблічча. Адсюль наяўнасць спалучэнняў дзвюх галосных (теология, геометрия, диалогъ), неўласцівых народным гаворкам гукаў (омегга, ортокграфия, сфера, альфа, апокрыфъ, нафта), пачатковага е (эпиграмма, етимонъ), захаванне падвоянага напісання зычных (*аллигория, эпиграмма*), спалучэнняў *кг, кс (лексисъ)*, варыянты *алябастръ – алавастръ* (у

выніку адлюстравання рознага развіцця старагрэцкага гука b), *катэхизисъ – катэхисисъ* (у выніку адлюстравання рознага развіцця старагрэцкага гука s) і інш.

**Цюркізмы.** Цюркізмы ў старажытнабеларускую літаратурную мову пранікалі менш, чым у рускую літаратурную мову, бо, па-першае, беларускі народ не зазнаў татарска-мангольскага прыгнёту; па-другое, многія цюркізмы, пазычаныя ў усходнеславянскі перыяд, былі выціснутыя мясцовымі адпаведнікамі або заходнееўрапейскімі лексемамі: *кабак – шынок, кирпич – цэгла, чердак – гара* (43. С.75), што сведчыць пра розныя шляхі развіцця старажытнабеларускай літаратурнай мовы і старажытнарускай літаратурнай мовы.

Працэс пранікнення цюркізмаў у старажытнабеларускую літаратурную мову звязаны з з'яўленнем на тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага досыць шматлікіх татарскіх паселішчаў, узмацненнем непасрэдных кантактаў паміж прадстаўніцамі беларускага народу і татарамі. Зразумела, што цюркізмы ў старажытнабеларускую літаратурную мову пранікалі вусным шляхам і ў значнай ступені былі ўжо засвоенымі.

У адрозненне ад лацінізмаў, грэцызмаў, якія ўжываліся пераважна ў пісьмова-кніжных стылях і абазначалі абстрактныя паняцці, з'явы навукі, рэлігіі і культуры, цюркізмы, у асноўным, гэта словы з канкрэтным значэннем. Даследчыкі вылучаюць шэраг ЛСГ (43. С.75-76), куды ўваходзяць назвы: 1) асобаў па сацыяльным становішчы, фізічных, духоўных якасцях: *баскакъ, богатырь, толмачъ*; 2) бытавых прадметаў, відаў ваеннай зброі: *ггинчаль, торба, тютюнь, калчанъ*; 3) колеру і масці жывёлаў: *алый, буланый, бурый, карий, чалый, каурый*; 4) назвы адзінак меры, вагі: *аршинъ, барышь, деньги*; 5) будынкаў, тканінаў, упрыгожанняў: *килимъ, сафьянь, мечеть* ды інш.

Сустрэкаюцца ў старажытнабеларускіх пісьмовых помніках і лексемы, якія абазначаюць спецыфічна ўсходнія рэаліі жыцця (адносяцца навукоўцамі да экзатызмаў): *байрам, каран, молла* ды інш. Даследчыкі мяркуюць, што цюрцкія элементы пакінулі пэўны след у некаторых назвах беларускіх населеных пунктаў (*Койданава, Чавусы*), прозвішчах (*Булгакаў, Чыгір, Байбакоў*) (92. С.161).

**Літуанізмы (летувізмы).** Летувізмы – найбольш старажытныя пазычаныя, досыць цяжка вызначыць час іх пранікнення ў старажытнабеларускую літаратурную мову, бо гэтае пытанне цесна звязана з балтыйска-славянскай праблемай, ці,

дакладней, праблемай балтыйска-славянскага моўнага адзінства. Прызнаным лічыцца факт вылучэння з заходнебалтыйскай прамовы праславянскай мовы (16. С.72). Таму некаторыя летувізмы маглі існаваць у народных гаворках з значна ранейшага часу, чым прынята лічыць. Інтэнсіўна пранікаюць пазычаны з летувіскай мовы падчас дзяржаўнага, культурнага, гаспадарчага жыцця беларускага і літоўскага народаў у Вялікім княстве Літоўскім. Беларуская літаратурная мова выконвала ў Вялікім княстве Літоўскім функцыю дзяржаўнай мовы (першы твор на летувіскай мове з'явіўся ў 1547 г. – “Катэхізіс” Мажвідаса) і пранікала ва ўсе сферы грамадскага жыцця, таму яе ўздзеянне на развіццё летувіскай мовы было надзвычай вялікім. Летувіская мова на развіццё старажытнабеларускай літаратурнай мовы паўплывала значна менш.

Летувізмы ў старажытнабеларускай літаратурнай мове – пераважна словы з канкрэтным значэннем, абмежаваныя тэматычна. Колькасць іх у пісьмовых помніках (па сведчаннях даследчыкаў, якія займаліся вывучэннем старажытнабеларускай літаратурнай мовы) не перавышае 40 словаў (29. С.146).

Даследчыкі вылучаюць наступныя ЛСГ: 1) назвы асобаў па прафесіі і сацыяльным становішчы: *дойліда*, *клебань* ‘святар’, *рыкунья* ‘даглядчыца жывёлы’; 2) назвы гаспадарчых будынкаў і іх частак: *евня*, *клуня*, *свирень*; 3) сацыяльна-эканамічная лексіка: *бонда* ‘участак зямлі, дадзены каму-небудзь за выслугу’, *дыкло* ‘падатак’, *мезиво* ‘падатак за кароў’; 4) назвы прыладаў працы, прадметаў і прадуктаў вытворчасці: *атоса*, *деготь*, *крушня* ‘куча каменя’; 5) сельскагаспадарчых і прыродных паняццяў: *дирвань*, *райстро* ‘балоцістае месца’, *жвирь* (29. С.78).

Летувіскі элемент прасочваецца ў беларускай антрапаніміі, гідраніміі. На большай частцы тэрыторыі Беларусі шмат гідронімаў балтыйскага паходжання, абсалютная большасць назваў рэк і вадаёмаў створана на аснове балтыйскіх моўных правілаў, у некаторых з іх поўнаасцю адпавядаюць каранёвыя і суфіксавыя марфемы: бел. *Лучаса* і лет. *Laukesa*, бел. *Нявежа* і лет. *Nevežis*. (16. С.72) Найбольш пашыраныя ў беларускай анамастыцы суфіксы *-ішкі* (лет. *-is*, *-kis*, *-is*, *-kai*: *Васілішкі*, *Путрышкі*; *-аны/-яны* (лет. *-onus* (*-onis*), *-enai* (*-enas*): *Ашмяны*, *Беляны*, *Варняны*, *-уны*: *Балькуны*, *Рынкуны* і інш. (18). Беларускія прозвішчы тыпу *Рукша*, *Кірмель*, *Юргель*, *Карвель*, *Гайдзіс*, *Клаўсуць*, *Каўрус*, *Скургляш* паводле фанетычна-марфалагічных адзнак могуць быць аднесены да летувізмаў (92. С.159).

**Стараславянiзмы.** Стараславянiзмы шырока выкарыстоўваюцца ў рэлігійнай літаратуры, у іншых стылях іх няшмат. Калі параўнаць колькасць стараславянiзмаў у старажытнабеларускай літаратурнай мове і тагачаснай рускай літаратурнай мове, то выяўляецца, што для рускай літаратурнай мовы стараславянская мова была асноўнай крыніцай пазычання, а ў беларускай літаратурнай мове асноўнай такой крыніцай пазычання былі лацінская і польская мовы.

Часцей стараславянiзмы ўжываліся ў ранні перыяд развіцця старажытнабеларускай мовы, у пераважнай большасці выпадкаў яны атрыманыя ў спадчыну ад папярэдняй эпохі развіцця літаратурнай мовы: *агнець, адъ, азъ, алкание, баграница, бдение, бездна, блаженни, блаженство, блажити* (29. С.130) ды інш.

Шмат стараславянiзмаў ужываў Ф.Скарына, у асноўным гэта тыя, што не маюць адпаведнікаў у старажытнабеларускай мове, але зразумелыя тагачаснаму чытачу, выхаванаму на аснове стараславянскай кніжнасці. Многія з такіх словаў успрымаліся ў сваім значэнні як тэрміналагічныя або блізкія да іх лексічныя адзінкі: *агнець (агнечь), адъ, блудница* ‘грэшніца’, *воевода, врагъ, вретуще* ‘адзенне, убранне’, *господь (господь), градъ* ‘град; горад’, *наимить* ‘наёмнік’, *ножница* ‘ножны’ (5. С.4-5) ды інш.

Стараславянiзмы папаўняюць паняццевую сістэму старажытнабеларускай літаратурнай мовы, робяць яе больш гнуткай для перадачы самых разнастайных з’яваў культурнага жыцця, абстрактных паняццяў і г.д. Значым, што стараславянiзмы ў Скарынавых творах выступаюць менавіта ў форме, блізкай да народнай мовы: *братъ – братръ, нихто – никто, надежа – надежда, одежа (водежа) – одежда, пасха – паска, откуда – откуда* (5. С.7-8), г.зн., адбываецца фанетычная і марфалагічная адаптацыя стараславянiзмаў, прыстасаванне іх да сістэмы беларускай літаратурнай мовы.

Асабліва гэта заўважаецца на замене стараславянскіх няпоўнагалосных формаў поўнагалоснымі (праўда, не заўсёды гэты прынцып праводзіцца паслядоўна, бо побач з імкненнем наблізіць мову рэлігійных твораў да мовы народнай, зрабіць яе зразумелай, існуе жаданне захавць спецыфіку рэлігійных твораў, а гэта немагчыма зрабіць без захавання спецыфічных сродкаў, сярод якіх і няпоўнагалоссе): *бранити – боронити, бранитися – боронитися, брѣгъ – берегъ, брѣмя – беремя, влачитися – волочитися, гладныи – голодныи, гладъ –*

*голодь, облачитися – оболочитися, обранити – оборонити, поздравити – поздоровити, посрамитися – посоромитися* і інш.

Семантычная адаптацыя стараславянiзмаў выяўляецца ў звужэнні семантычнага зместу, напрыклад, *село* – ц.-сл. ‘поле, краіна, тэрыторыя; двор, хутар, маёнтак, сяліба, дастатак, маёмасць’, у мове Ф.Скарыны – *село* ‘шацёр, будан; сяло’ *рѣчь* – ц.-сл. ‘мова, слова, выслоўе; згвор; абвінавачванне; рэч, справа, рэчаіснасць; выпадак’, у мове Ф.Скарыны – ‘слова; размова, справа, прадмет, рэч’ (5).

Параўнальна нешырокае выкарыстанне стараславянiзмаў у другой палове XVI — пач. XVII ст. тлумачыцца асноўнымі тэндэнцыямі ў развіцці старажытнабеларускай рэлігійнай літаратуры, а таксама пашырэннем на Беларусі ідэяў пратэстантызму і Рэфармацыі. Галоўнае патрабаванне рэфарматараў: царква для народу, багаслужба на зразумелай народу мове. У рэлігійным ўжытку пашыраецца старажытнабеларуская мова, на яе перакладаюцца найбольш значныя кананічныя і багаслужбовыя творы. Спрыяе паслабленню стараславянскага моўнага ўплыву і разрыў сувязі з цэнтрамі праваслаўя (якія ў асноўным былі на Украіне, а таксама з Масквой, што стала праваслаўным “Рымам” на ўсходнеславянскіх землях).

У творах паслядоўнікаў Ф.Скарыны стараславянiзмы сустракаюцца значна радзей, а некаторыя з іх, як, напрыклад, В.Цяпінскі, рашуча адкідаюць там, дзе гэта было магчыма, кніжна-славянскія элементы, уласцівыя арыгіналу. У перакладзе “Евангелля” В.Цяпінскі паслядоўна ўжывае ў поўнагалоснай форме не толькі такія словы, як *огородиль, усоромеются, огородъ*, для якіх было характэрна поўнагалоснае афармленне ў старажытнабеларускай літаратурнай мове, а ў стараславянскай — няпоўнагалоснае, але і *оболокъ, порохъ, серебро, дерево*, што бытавалі ў народных гаворках у няпоўнагалоснай форме. Царкоўнаславянскія словы і выразы замяняюцца назвамі сучасных перакладчыку рэаліяў: *виноградъ – винница, оплотъ – плоть, делатель – работникъ*.

Як бачым, у дачыненні да стараславянiзмаў старажытнабеларуская літаратурная мова выпрацавала не толькі спосабы і сродкі фармальнай адаптацыі (фанетычнай і марфалагічнай), але і замены іх сваімі ўласнымі адпаведнікамі. Гэтыя традыцыі аказаліся такімі моцнымі, што ў народных гаворкі стараславянiзмы не пранікаюць і не замацоўваюцца, таму ў сучасных беларускіх народных гаворках сустракаюцца толькі адзінкавыя лексемы, пазычаныя з стараславянскай мовы (*жы-*

вушчы, трывушчы, гарушчы...) У сучаснай беларускай літаратурнай мове сустракаюцца асобныя паўднёваславянскія словы, аднак трапілі яны не з стараславянскай мовы, а з рускай літаратурнай мовы ў выніку яе моцнага ўздзеяння на развіццё беларускай літаратурнай мовы ў савецкі перыяд. Да пазычанняў з стараславянскай мовы аўтары “Лексікалогіі сучаснай беларускай літаратурнай мовы” адносяць: *акаянны, блага, бласлаўленне, блаславіць, благі, блажэнны, вобласць, воблака, вочы, вяшчаць, глава, дзесяціна, дрэва, дзясніца, ерась, жупел, знак, кратны, лік ‘аблічча’, падчарыца, прад, прадаць, праслаўты, прошча, продак, раб, скрыжалі, трэба, уладыка, храм, храбры, цвярдэныя, чало, член, шлем, юны*” (43. С.79). Да таго ж, некаторыя з гэтых словаў (*акаянны, блага, бласлаўленне* і інш.) выкарыстоўваюцца толькі ў пэўных стылях мовы і, значыць, не з’яўляюцца агульнай нормай беларускай літаратурнай мовы. Словы *блага, благі*, а таксама вытворныя ад іх (*блазнюк* і пад.) набылі значэнне, супрацьлеглае першапачатковаму значэнню лексемы *блага* ў стараславянскай мове, што сведчыць пра спецыфіку засваення стараславянізмаў беларускаю моваю.

**Лексічна-семантычныя групы пазычанняў.** Усе пазычанні, якія праніклі з розных моваў і замацаваліся ў старажытнабеларускай літаратурнай мове, адносіліся да пэўных сфераў функцыянавання. Адзінай, прынятай у беларускім мовазнаўстве класіфікацыі пазычанняў паводле сферы функцыянавання, няма. Больш прыдатнай, дакладнай нам падаецца класіфікацыя, прапанаваная А.М.Булыкам, дзе вылучаецца 14 лексічна-семантычных разрадаў, кожны з якіх аб’ядноўвае шэраг прадметна-тэматычных групаў. Напрыклад, юрыдычная лексіка ўключае назвы афіцыйных судовых асобаў, прадстаўнікоў следчых органаў, судовых выканаўцаў, удзельнікаў судавага працэсу, злчынцаў, меры і спосабы пакарання (уключаюцца нават экзатызмы, напрыклад, *ареопажитъ* ‘член вярхоўнага суда ў старажытных Афінах’).

Адзін лексічна-семантычны разрад мае пазычанні з розных моваў, асабліва багатая ў гэтых адносінах ваенная лексіка.

Вылучаюцца наступныя лексічна-семантычныя групы (ЛСГ):

- грамадска-палітычная лексіка;
- юрыдычная лексіка;
- канцылярская лексіка;
- ваенная лексіка;
- сацыяльна-эканамічная лексіка;
- прафесійна-вытворчая лексіка;

- бытавая лексіка;
- лексіка, якая характарызуе чалавека ў фізічных, псіхалагічных, інтэлектуальных адносінах;
- лексіка, якая характарызуе прыроду ў бытавым і навуковым асвятленні;
- лексіка, звязаная з лічэннем і вымярэннем;
- лексіка, якая характарызуе навуку, культуру, мастацтва;
- рэлігійная лексіка;
- поліфункцыянальная лексіка;
- агульная лексіка (22).

Як бачым, лексічна-семантычныя разрады пазычаных словаў паўтараюць лексічна-семантычныя разрады ўласнабеларускай лексікі, а гэта значыць, што ўжо ў старажытнабеларускай літаратурнай мове пазычаныя словы выкарыстоўваюцца ва ўсіх сферах функцыянавання мовы, ва ўсіх стылях.

**Фармаванне нормы ў старажытнабеларускай літаратурнай мове.** Адлюстраванне гэтага працэсу ў пазычаннях. У данацыянальны перыяд развіцця літаратурнай мовы казаць пра паняцце нормы можна толькі ўмоўна. Стабільных, агульнапрынятых кадыфікаваных нормаў няма, бо няма агульнапрынятых праграмаў навучання, няма ці з'яўляюцца досыць позна падручнікі, слоўнікі ды іншае. Адсутнасць агульнапрынятых нормаў у пачатковы перыяд фармавання характэрнае не толькі для беларускай літаратурнай мовы, але і для іншых моваў. Адсюль, як вынік, спалучэнне ў адным тэксце самых розных моўных з'яваў: архаічных, жывых моўных рысаў і інавацыяў. Амаль ва ўсіх старажытнабеларускіх тэкстах адлюстроўваецца барацьба традыцыі і інавацыі, што выяўляецца ў розным напісанні таго самага слова, у розных спосабах перадачы той самай з'явы, напрыклад, выбухны *г* перадаецца на пісьме праз спалучэнні *гг, кг, афрыката дж* – дыграфамі *дч, дж*, можа перадавацца і не перадавацца аканне, зацвярдзенне шыпенных, *р, ц*, пераход *л, в* у *ў* (нескладовае) ды інш.

Наяўнасць варыянтаў у перадачы той самай рысы сведчыць, што норма ў старажытнай беларускай літаратурнай мове толькі фармуецца (норма арфаграфічная, фанетычная, марфалагічная, словаўтваральная). Нормай у старажытнабеларускай літаратурнай мове трэба лічыць найбольш частае, стабільнае ўжыванне той ці іншай граматычнай формы, спалучэння ды інш.

На адлюстраванне моўных з'яваў, а значыць, і на афармленне мовы ўплывае розная ступень адукаванасці аўтараў,



перапiсвальнiкаў, складальнiкаў дакументаў, пэўную ролю адыгрывае iх густ, адчуванне мовы, школа пiсьма.

Працэс развiцця нормы прыводзiць да адначасовага iснавання ў старажытнабеларускай лiтаратурнай мове фармальных дублетаў, якiя могуць адрознiвацца як з фанетычнага боку, так i марфалагiчнага, арфаграфiчнага. Марфалагiчныя дублеты зрэдку сустракаюцца i ў спрадвечнабеларускай лексiцы: *белая печ – белыя печ, полудзенная луч – светлыя луч* ды iнш., але найчасцей – у пазычаннях: *ратуша – ратуш, крама – крам, семинарыя – семинарыум*. А.М.Булыка адзначае, што на ўсiх этапах развiцця мовы найбольшы працэнт няўстойливасцi вонкавага аблiчча словаў прыпадае на пазычаную лексiку i што фанетычна-марфалагiчная няўстойливасць iх вонкавага аблiчча можа служыць дадатковым паказчыкам iншамоўнага паходжання .

Старажытнабеларуская мова XIV-XVIII ст. аказалася насычанай вялiкай колькасцю аднакаранёвых лексiчных адзiнак, якiя адрознiвалiся памiж сабой толькi па вонкавай форме, але былi тоеснымi ў функцыйных стасунках. У многiх з гэтых гуртоў колькасць фармальных дублетаў была даволi значнай, яны ўтваралi цэлыя шэрагi абсалютных сiнонiмаў: *аметистъ – аматистъ – амефистъ – амефистонъ – амефистось; кимвалы – кимбалы – цимбалы*. (20. С.65)

Прычынаў наяўнасцi фармальных дублетаў у старажытнабеларускай мове некалькi. Адна з iх – станаўленне лiтаратурнай нормы, а таксама розныя крынiцы пазычання, розны час пазычання, розныя шляхi i ступень адаптацыi iншамоўнага слова ў старажытнабеларускай лiтаратурнай мове ды iнш.

Шмат варыянтаў маюць лацiнiзмы (лацiнiзмы актыўна пазычаюцца лiтаратурнай мовай у старажытнабеларускi перыяд). Лацiнiзмы пранiкаюць непасрэдна з лацiнскай мовы, але часцей праз пасярэднiцтва польскай. Звычайна лацiнiзмы ў беларускай лiтаратурнай мове, як i ў польскай, страчвалi канчаткi *-us, -um* i афармлялiся на ўзор беларускiх назоўнiкаў: *статутъ (statutus), мандатъ (mandatum)* ды iнш. Аднак у паасобных словах гэтага разраду лацiнскiя канчаткi захавалiся (магчыма, з-за непасрэднасцi пранiкнення), i ўзникла фармальная дублетнасць: *донативъ – донативумъ, символъ – символумъ, центръ – центрумъ, гебраизмъ – гебраизмусъ* (20. С.64).

Варыянтнасць характэрная i для пазычанай лексiкi нямецкага паходжання, якая пазычалася або непасрэдна з нямецкай мовы, або праз польскае пасярэднiцтва. Найбольш

значны разрад складаюць дублеты з чаргаваннем гукаў [с] і [ш]: *смалець – шмалець, снурь – шнурь, штрафовати – штрафовати*, што, на думку А.М.Булькі, з’яўляецца адлюстраваннем розных стадыяў развіцця гэтых словаў у нямецкай мове.

У старажытнабеларускай літаратурнай мове маглі замацоўвацца варыянты, пазычаныя з адной мовы праз розныя мовы, і суіснаваць пэўны час: *катэдра* (польск.) – *кафедра* (праз царкоўнаслав.) і інш.

Фармальныя дублеты ў большасці выпадкаў выступаюць як абсалютныя сінонімы, таму іх суіснаванне не магло быць працяглым: з дзвюх ці больш формаў з цягам часу адна атрымлівала перавагу, а другая выходзіла з ужытку. У адных выпадках перавагу атрымаў стараславянскі варыянт: *епіскопъ, кафедра, келья* (пераважна гэта рэлігійная лексіка і лексіка, блізкая да яе тэматычна); у іншых – заходнеславянскі: *цимбалы – кимбалы, кистерна – цистерна*. Аднак працэс выціскання адных варыянтаў другімі быў працяглы, меў свае асаблівасці. Канчаткова пазбыцца ад фармальных дублетаў старажытнабеларуская літаратурная мова не змагла з прычыны заняпаду яе ў к. XVII—XVIII ст.

У старажытнабеларускай літаратурнай мове, як і ў усходнеславянскай літаратурнай мове, на аснове фармальных дублетаў, пазычаных рознымі шляхамі або ў розныя часы, адбываецца семантычная дыферэнцыяцыя. А.М.Булыка прыводзіць прыклады словаў, якія пазычаліся з адной мовы ў розныя часы і набылі рознае значэнне, напрыклад, *пудь – фунтъ, трудь* ‘праца’ – *трудь* ‘праказа’, *фарба – барва*.

Лексема *пудь*, пазычаная з нямецкай мовы ў усходнеславянскі перыяд, мела значэнне ‘гіра’, ‘вага’, ‘пошліна за ўзважанне’, ‘мера вагі’.

*Фунтъ* – таксама з нямецкай мовы, пазычанае ў старажытнабеларускі перыяд, замацоўваецца ў значэнні ‘меншая мера вагі’ (гэтае значэнне слова набывае і ў нямецкай мове) (20. С.67). Абодвы словы і цяпер суіснуюць у беларускай мове кожны з сваім значэннем. Семантычнае дыферэнцыяцыя ў гэтым выпадку развілася на аснове фанетычных адрозненняў, прычыны якіх – фанетычныя працэсы ў беларускай і нямецкай мовах.

Фармальная дублетнасць назіраецца ў беларускай мове і пазней. Узмацняецца яна ў перыяд фармавання, станаўлення мовы і нормаў; з кадыфікацыяй нормаў паступова зніжаецца да мінімуму.

**Фанетычная адаптацыя іншамоўных словаў.** Пазычанне – складаны працэс ператварэння іншамоўных лексічных сродкаў у словы, падобныя спрадвечным. Прыставанне пазычанага матэрыялу прадугледжвае фармальнае (фанетычнае, марфалагічнае) і семантычнае засваенні яго (22. С.210).

Адны пазычаныя лексемы зазналі большыя змены, другія – меншыя. Найменшыя змены зазналі экзатызмы.

Фанетычная адаптацыя пазычанняў – замена гукаў і спалучэнняў, не характэрных для беларускай мовы, спалучэннямі і гукамі, ўласцівымі беларускай мове.

У народных гаворках гэты працэс больш паслядоўны, хоць характарызуецца шматварыянтнасцю і неўнармаванасцю.

У літаратурнай мове некаторыя пазычаныя засвоены часткова, захоўваюць гукі, не характэрныя для беларускай мовы. Адным з такіх гукаў, што ўзнік у старажытнабеларускай літаратурнай мове пад уздзеяннем пазычанняў, быў [ф]. Некаторыя пазычаныя з [ф] праніклі ў літаратурную мову ў усходнеславянскі перыяд з грэцкай мовы, у старажытнабеларускі перыяд пазычаліся пераважна лексемы з заходнеўрапейскіх моваў. Гук [ф] у большасці выпадкаў захоўваўся: *фундаментъ, фунтъ* і інш.

Аднак, як і ў народных гаворках, у літаратурнай мове [ф] часта замяняецца блізкімі да яго ў акустычных адносінах [п], [х], [хв]: *фляша – пляша, кафель – кахель, фурман – хурман, фальварак – хвальварак, арфа (гарфа) – архва – арва, трафити – трапिति* ‘трапіць, заслугоўваць’, *балвофалница – балвохвалница* ‘язычніца; язычніцкае свяцілішча’, *дуфати – духвати* ‘верыць’. У некаторых выпадках утвараецца шэраг слоў з фанетычнымі варыянтамі: *кафтанъ – каптанъ – кахтанъ*.

Словы з выбуховым [г] у выніку фанетычнай адаптацыі ў вымаўленні збліжаюцца з словамі з фрыкатыўным [г]. Гэтыя два гукі ў пісьмовых помніках размяжоўваюцца: фрыкатыўны [г] перадаецца літарай *г*, выбухны [г] – *гг, кг* або спецыяльнай графемай: *аркгументъ – аргументъ, кграция – грация, ортокграфия – ортография, авкгусть – август, кгвалтъ – гвалтъ, фікгура – фигура, интроликгаторъ – интролигаторъ*. Часам у пазычаных словах фрыкатыўны [г] апускаўся: *лоика, траедия* (22. С.213).

Асаблівасцю многіх пазычанняў з’яўляецца наяўнасць у іх цвёрдых зубных зычных перад пярэднім галосным [і]. Такая цвёрдасць на пісьме абазначаецца літарай *ы* пасля адпаведнага зычнага: *визытовати, дыктовати, дысцыплена, конституцыя, традыцыя* і інш. Але такое вымаўленне не стала

агульнай заканамернасцю старажытнабеларускай мовы. Гэтыя словы пачалі прыстасоўвацца да арфаэпічных нормаў жывой народнай мовы: *индыкъ – индикъ, инквизиция – инквизиция, инкурсья – инкурсия* і інш. У пісьмовых помніках ранняга перыяду пераважаюць формы з цвёрдымі зубнымі, у позніх – з мяккімі зубнымі. (Наяўнасць варыянтаў з цвёрдымі зычнымі сведчыць, што пасярэдніцай у пазычанні была польская мова).

Для іншамоўных словаў характэрна і цвёрдае вымаўленне перад [э]: *апэляцыя, гэрбъ, сэймъ, сэкта* (другая палова XVI ст.).

Многія пазычанні зазналі фанетычныя працэсы прыватнага характару. У словах з двума гукамі [р] адбывалася рэгрэсіўная *дыстантная асіміляцыя*, у выніку якой першы гук [р] перайшоў у [л]: *барверъ — балверъ, перкгрымъ — пелкгрымъ, секретаръ — секлетаръ, метатэза: тумултъ – тулмутъ, манастыръ – намастыръ, тарелка – талерка, мураль – муляръ, кальцнеръ – канцлеръ* і інш.

**Спрашчэнне:** *вспонялый – спнаялы, обфитость – офитость*. Радзей адбываецца *ўстаўка: каноникъ – кановникъ, пробоць – проборць* (22. С.215).

Фанетычная адаптацыя прыводзіць да зменаў у напісанні многіх пазычаных словаў. Шматлікія іншамоўныя словы пісаліся з падвойнымі зычнымі: *аллигория, аннотация, аппаратъ, аффектъ, грамматика, сумма* і інш. Такое дакладнае напісанне з захаваннем асаблівасцяў правапісу мовы, з якой слова прыйшло, было магчымым, дзякуючы пісьмовым тэкстам. У выніку фанетычнай з’явы асіміляцыі змянілася вымаўленне і напісанне: *апаратъ, сума, афектъ*. Гэтыя фанетычныя варыянты (*абатиса – аббатисса, опелевати — оппелевати* ды інш.) суіснуюць як раўназначныя ў старажытнабеларускай літаратурнай мове.

Змяняюць сваё аблічча паланізмы, напрыклад, нехарактэрныя для беларускай мовы гукі [є], [о] замяняюцца гукамі [а] і [у]: *вязеньє, прудки (prędkі)*.

Як паказвае прааналізаваны матэрыял, ступень фармальнай фанетычнай адаптацыі залежыць: 1) ад генетычнай роднасці ці тыпалагічнага падабенства моваў; 2) ад шляхоў пазычання (непасрэднага ці апасродкаванага, пісьмовага ці вуснага).

**Марфалагічная адаптацыя пазычанняў.** У працэсе марфалагічнай адаптацыі вызначаецца граматычная характарыстыка слова, устанаўліваецца яго прыналежнасць да пэўнай часціны мовы, адбываецца ўлучэнне слова ў сістэму марфала-

гічнай парадыгмы гэтага граматычнага класу, акрэсліваецца яго марфемная будова (70. С.17).

У марфалагічных адносінах пазычаныя словы маюць значна менш асаблівасцяў. Большасць пазычаных лексемаў трапіла ў стражытнабеларускую мову праз польскую, таму ў граматычных і словаўтваральных адносінах гэтыя словы былі ў значнай ступені ўжо засвоенымі. Большая частка пазычаных – назоўнікі. Пазычаныя назоўнікі ў беларускай мове размяркоўваліся па вядомых ужо тыпах скланення і не выяўлялі якіх-небудзь прыкметных адрозненняў з боку канчаткаў. У старажытнабеларускай мове амаль не было нескланяльных назоўнікаў, выключэнні рэдкія: *стакти* ‘мірра’, пазней набывае форму *стакта* (ж.р. \*а), *алое*, *алоесь* і некаторыя іншыя. Захоўвалі свае спрадвечныя канчаткі некаторыя назоўнікі лацінскага паходжання на -um: *велюмь*, *вотумь*, *колегиумь*, *субъектумь*, *семенариумь*, *коллоквиумь*. Гэтыя назоўнікі ў адзіночным ліку заставаліся нязменнымі. У множным ліку назоўнага і вінавальнага склонаў выступалі з канчаткам -a: *вота*, *фундаментта*, *декрета* (у жывых народных гаворках выкарыстоўваліся з канчаткам -ы). Ужываліся назоўнікі лацінскага паходжання з канчаткам -um і ў польскай мове. Большасць назоўнікаў на -um змяняецца, прыстасоўваецца да асаблівасцяў беларускай мовы і канчаецца на зычны (канчатак -ь) і не адрозніваецца ад назоўнікаў мужчынскага роду з былой асновай на \*о: *аркгументь*, *документь*, *інструменть*, *тэксть* ды інш. (звычайна -um адцінаецца).

Лацінскія назоўнікі на -us у старажытнабеларускай літаратурнай мове выступаюць у скарачанай форме: *magistratus* – *магістратъ*, *progressus* – *прогрессъ*, *sensus* – *сэнсь*, *triumphus* – *триумфъ*. Адхіленні нешматлікія: *видимусь*, *градусь*, *инкубусь*. А.М.Булыка адзначае, што некаторыя назоўнікі гэтай групы набываюць пад уплывам польскай мовы канчатак -ушь: *юбелеушь*, *аркушь*, *капелюшь* (22. С.222). “Гістарычны слоўнік беларускай мовы” адлюстроўвае варыянты, адзін з якіх захоўвае прыкмету пазычання (-ес-, -юс- і інш.), а другі яе траціць: *канибаль* – *канибалесъ*, *карбункуль* – *карбункулюсь*.

Некаторыя іншамоўныя назоўнікі характарызуюцца няўстойлівасцю катэгорыі граматычнага роду: *боклагъ* – *боклага*, *кафель* – *кафля*, *кахель* – *кахля*, *экземптъ* – *экземпта* ‘дакумент на вызваленне ад абавязкаў’, *гермофродитъ* – *ермофрадита*, *кармелитъ* – *кармелита* ‘манах, прадстаўнік рымска-каталіцкага ордэна кармелітаў’. А гэта прыводзіць

да ўстанаўлення фармальнай (марфалагічнай) дублетнасці. (Яе прычыны і вынікі мы разгледзелі ў параграфі “Фармаванне нормы ў старажытнабеларускай літаратурнай мове. Адлюстраванне гэтага працэсу ў пазычаннях”).

У старажытнабеларускі перыяд была пазычана вялікая колькасць дзеясловаў з лацінскай мовы. На беларускай глебе яны афармляліся пры дапамозе суфіксаў *-овати(-евати)*: *администровати, актыковати, аллегговати, апелевати, апробовати, вызытовати, вотовати* і інш. Яны маглі мець фанетычныя варыянты, абумоўленыя адлюстраваннем рознай ступені адаптацыі дзеясловаў да асаблівасцяў беларускай мовы: *вызытовати – визитовати, оппелевати – апелевати, суммовати – сумовати*. Аднак словаўтваральных варыянтаў, як у сучаснай беларускай літаратурнай мове (*кансерваваць – кансервіраваць, фармаваць – фарміраваць*), не было.

Дзеясловы ў старажытнабеларускую літаратурную мову прыходзілі праз польскае пасярэдніцтва, дзе афармляліся пры дапамозе суфікса *-owa(-ewa-)*, таму ў значнай ступені былі ўжо засвоенымі. Такое афармленне іншамоўных дзеясловаў збліжала іх з уласнабеларускімі, спрыяла іх улучэнню ў сістэму словазмянення і словаўтварэння.

У старажытнабеларускай літаратурнай мове ад пазычаных дзеясловаў, як і ад уласнабеларускіх, утвараліся працэсавыя назоўнікі, якія афармляліся пры дапамозе суфікса *-нн-е*, ці, як часцей перадавалася на пісьме, *-н-е*. Напрыклад, «Нижли тые петралевцы тых лесничых далеи в село для *шуканя* и *ревидованя* не пустившы, и из села выгнали» (Из записи в книге Слонимского земского суда о самовольной порубке леса в имени кн. Л.Сапеги крестьянами с. Петралевичи // Социально-политическая борьба народных масс Белоруссии к. XIV — 1648 г. — Мінск: Навука і тэхніка, 1988. — Т. 1. — С.256), тоть контрактъ не взглядамъ тое сумы, але зъ оказіи иншее сталь се, альбовемъ и часу *агитованя* се sprawy ихъ милости...(30. С.66); от *адмЪнЪстрованя* Сакраментов святыхъ (30. С.72); тоть листь ... ку *актыкованью* до книгъ кгородскихъ подалъ (30. С.93); с прысуженьемъ вины за неслушьное *апелеванье* суду (30. С.125).

Іншыя часціны мовы ў старажытнабеларускі перыяд пазычаліся рэдка.

**Семантычная адаптацыя пазычаных лексемаў.** Семантычная адаптацыя – найбольш высокая ступень адаптацыі. Гэта станаўленне лексічнага значэння пазычанага слова ў новым моўным асяроддзі. Семантычная адаптацыя – пасту-

повы працэс, які можа адбывацца цягам доўгага часу і, паводле А.Станкевіч, мае некалькі этапаў (70, 71).

Першы этап – характэрны для іншамоўных словаў у момант іх пазычання і выражаецца ў вызначэнні прадметнапаняццевай суаднесенасці, нярэдка суправаджаецца монасемантызацыяй, бо слова адрываецца ад іншых лексемаў у роднай мове, траціць былыя ўзаемасувязі. У новым моўным асяроддзі пазычанае слова замацоўваецца ў адным спецыфічным значэнні. Таму ў пачатковы перыяд іншамоўнае слова адназначнае.

Пры пазычанні назіраецца як захаванне этымалагічнага значэння, так і змены ў выніку яго пашырэння, звужэння, абстрагавання.

Часцей за ўсё адбываецца звужэнне этымалагічнага значэння, гэты працэс мог адбывацца як у мове-пасярэдніцы, так і ў старажытнабеларускай літаратурнай мове. Але ў пераважнай большасці выпадкаў старажытнабеларуская літаратурная мова пазычала словы з спрошчанай або змененай семантыкай у мовах-пасярэдніцах (22). Напрыклад, *argumentum* ‘прадмет выкладання, сюжэт, змест, фабула, твор, тэатральная п’еса, камедыя, сцэна, праўдзівасць, справядлівасць, ісціна, фактычны доказ, аснова, падстава’ – стп. *argument* і ст.-бел. *аргументъ* ‘доказ, аргумент’ (С.225).

Другі этап – у працэсе функцыянавання і ўзаемадзеяння з уласнай лексікай адбываецца далейшая семантычна-стылёвая дыферэнцыяцыя і эвалюцыя, якая ў многіх выпадках прыводзіць да полісеміі. Полісемантызацыя ўзнікае ў выніку паўторных пазычанняў лексем з той самай мовы непасрэдна або праз пасярэдніцтва іншай мовы.

Аднак часцей за ўсё ў старажытнабеларускай літаратурнай мове пазычанае слова мае адно значэнне і змены рэдкія.

**Словаўтваральная актыўнасць пазычанняў.** Паказчыкам засваення іншамоўнай лексікі ў мове — пазычальніцы з’яўляецца рэалізацыя дэрывацыйных магчымасцяў пазычанняў, развіццё іх словаўтваральнай актыўнасці, здольнасці служыць базай для ўтварэння новых словаў. Словаўтваральная актыўнасць пазычанняў сведчыць аб іх сталым замацаванні ў старажытнабеларускай літаратурнай мове, аб прыстасаванні да сістэмы дэрывацыйных сродкаў беларускай мовы. Не ўсе пазычанні валодалі аднолькавай актыўнасцю. Самымі актыўнымі ў дэрывацыйных адносінах былі назоўнікі, ад іх утвараліся розныя формы прыметнікаў. Важна адзначыць, што ў

словаўтварэнні ўдзельнічалі ўласнабеларускія сродкі, якія дапамагалі іншамоўнаму слову “прыжыцца” у беларускай мове, страціць элементы пазычанасці. Як паказвае лексічны матэрыял, ва ўтварэнні прыметнікаў ад іншамоўных назоўнікаў удзельнічаюць у пераважнай большасці суфіксы, іншыя спосабы ўтварэння прыметнікаў гэтай групы (прэфіксацыя, асноваскладанне ды інш.) старажытнабеларускай літаратурнай мове не ўласцівыя. Прыметнікі ўтвараліся часцей за ўсё пры дапамозе суфіксаў *-ск-(-цк-), -ов-(-ев-), -ин-* ды інш.: *докторский, секретаровъ, цегляный, каштановатый*.

Дзеясловы служылі базай для ўтварэння дзеепрыметнікаў з суфіксам *-н-*: *дзедикованы, реформованы, инкорпорованы*, назоўнікаў з суфіксам *-нь/-ень/-я*: *касованье, лимитованье* ды інш. (падрабязней гл. Булыка М.А. Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV-XVIII ст.—Мн., Навука і тэхніка, 1989).

Аналіз словаўтваральнай актыўнай лексікі паказвае, што пры ўтварэнні новых словаў ад іншамоўных лексемаў выкарыстоўваюцца тыя ж сродкі і мадэлі, што і пры дэрывацыі на базе ўласнабеларускіх словаў.

Усе словы маглі мець фанетычныя, марфалагічныя варыянты; словаўтваральныя варыянты мелі назоўнікі, прыметнікі: *иноверець – иноверникъ* ‘іншаверац’, *инока – инокия* ‘манашка’, *иуда – иудеанинь – иудей – иудейчикъ* ‘іудзей’, у дзеясловаў словаўтваральных варыянтаў, як у сучаснай беларускай літаратурнай мове (*фармуляваць – фармуліраваць, акампанавачь – акампаніраваць, інтэрпаляваць – інтэрпаліраваць* ды інш.), не было. Гэта сведчанне таго, што ў старажытнай беларускай мове склаліся свае словаўтваральныя нормы, і пазычаныя словы падпарадкоўваюцца агульным заканамернасцям.

### **ЗАСВАЕННЕ ІНШАМОЎНЫХ ЛЕКСЕМАЎ БЕЛАРУСКАЮ ЛІТАРАТУРНАЮ МОВАЮ У XIX — ПАЧАТКУ XX ст.**

Асноўным кірункам у развіцці лексічнай сістэмы беларускай літаратурнай мовы ў XIX — пачатку XXст. была арыентацыя на ўласнабеларускія рэсурсы. З прычыны пэўных грамадска-гістарычных умоваў мова беларускай народнасці не змагла перарасці ў нацыянальную мову, таму багатыя лексічныя здабыткі старажытнабеларускай літаратурнай мовы не маглi быць актыўна выкарыстаныя. У літаратурную мову



пранікаюць і замацоўваюцца толькі тыя іншамоўныя лексемы, што прыжыліся ў народных гаворках, а значыць, і цалкам прыстасаваліся да ладу беларускай мовы. З развіццём літаратурнай мовы працэсы пранікнення іншамоўнай лексікі актывізуюцца, пачынаюць выпрацоўвацца сродкі фармальнай адаптацыі пазычанняў. З аднаго боку, працэсы засваення іншамоўнай лексікі беларускай літаратурнай моваю ў XIX — XXст. адбываюцца гэтак жа, як і ў старажытнабеларускай літаратурнай мове, бо гэтаму спрыяюць асаблівасці засваення пазычанняў у народнай мове; з другога боку, нормы адаптацыі пазычанняў павінны выпрацоўвацца нанова, бо нормы засваення іншамоўных словаў старажытнабеларускаю літаратурнаю моваю забытыя, паміж старажытнабеларускаю літаратурнаю моваю і новаю беларускаю літаратурнаю моваю не было актыўнага ўзаемадзеяння. У адрозненне ад старажытнабеларускай літаратурнай мовы у новай беларускай літаратурнай мове XIX — пачатку XXст. змяняюцца крыніцы пазычання, асноўнымі становяцца руская літаратурная мова і польская мова, што звязана з асаблівасцямі развіцця тагачаснай беларускай літаратурнай мовы (афіцыйнае руска-польскае дзвухмоўе). Пазычанне, як і ўласнабеларускія рэсурсы, — асноўная крыніца папаўнення лексічнага складу беларускай мовы.

Іншамоўная лексіка актыўна выкарыстоўваецца пісьменнікамі XIX — пачатку XXст. У беларускіх творах пісьменнікаў першай паловы XIX ст. Я.Чачота, Я.Баршчэўскага, А.Рыпінскага, якія пісалі як па-беларуску, так і па-польску, ужываюцца пазычання з рускай і польскай моваў.

Такія ж тэндэнцыі заўважаюцца і ў творах Ф.Багушэвіча, В.Дуніна-Марцінкевіча, беларускай публіцыстыцы ды інш.

У мове Ф.Багушэвіча сустракаецца даволі вялікая колькасць пазычанняў розных відаў з польскай мовы, большасць з якіх ужываецца ў заходнебеларускіх гаворках, таму могуць быць аднесеныя да дыялектызмаў (яны часта пазычаюцца не з польскай мовы, а з народных гаворак). Паланізмы падаюцца звычайна з беларускай агаласоўкай: *айчызна, анёл, бруд, гарбата, дзісь, жагнаць, пазуры, слонца, студня*, але захоўваюць польскія словаўтваральныя і некаторыя іншыя прыметы. Частка такіх словаў пазней стала здабыткам беларускай літаратурнай мовы: *абяцаць, адпачынак, быдла, гоні, скарга, пашэнціць, ядвабны* (29).

З рускай мовы пазычанняў у творах Ф.Багушэвіча няшмат. Пераважна гэта словы, якія абазначаюць з’явы грамад-

скага і палітычнага жыцця, назвы тагачасных установаў, грамадскіх інстытутаў, службовых асобаў і пасадаў: *вокруг, палата, пасрэднік, управа, уласць, прадсядацель*. Ізноў жа, лексемы падаюцца з адлюстраваннем беларускіх фанетычных рысаў.

Прычынаў выкарыстання пазычанняў у мове Ф.Багушэвіча было некалькі, асноўныя з іх:

— стылёвыя патрэбы (пры абмалёўцы мовы таго ці іншага персанажу);

— адсутнасць адпаведных найменняў у беларускіх народных гаворках;

— з мэтамі пашырэння лексічнага складу мовы часта ўжыванне пазычанняў прыводзіць да ўзнікнення цэлых сінанімічных шэрагаў, якія не адрозніваюцца сэнсава, а толькі фармальна, часцей за ўсё адзін з кампанентаў – уласнабеларуская лексема, іншыя – пазычаныя: *астрог – турма, бізун – нагайка – кнут, воля – свабода, гаворка – язык, год – рок, праца – работа – труд*.

Ужывае Ф.Багушэвіч і нематываваныя паланізмы, выкарыстанне якіх не было выклікана патрэбамі развіцця беларускай літаратурнай мовы. У пераважнай большасці лексемы захоўваюць адзнакі пазычанасці, фанетычна і марфалагічна адаптуюцца толькі часткова: рус. *убіты, эха, зашчыціць, страбіць, водка, бумага* ды інш.; польск. *тыкеле* ‘так многа’, *гвезда, чтарнасьця*.

Ужыванне нематываваных пазычанняў – адна з асноўных рысаў развіцця беларускай літаратурнай мовы XIX ст. Ва ўмовах адсутнасці сталых нормаў, станаўлення і развіцця літаратурнай мовы кожны пісьменнік пры адборы моўных сродкаў мог арыентавацца на свой родны дыялект ды кіравацца толькі ўласным густам, чуццём мовы. На той час вызначыць, якая лексема з’яўляецца ўласнабеларускай, а якая – пазычанай, уласцівай толькі пэўнай гаворцы, было досыць цяжка. Таму ў творах усіх пісьменнікаў таго перыяду ў той ці іншай ступені выкарыстоўваюцца пазычанні, сярод якіх нямала і нематываваных.

У творах В.Дуніна-Марцінкевіча таксама сустракаюцца паланізмы і русізмы. Выкарыстоўваюцца яны пераважна з стылёвымі мэтамі. Асабліва шмат пазычанняў з рускай мовы ў “Пінскай шляхце” ў мове станавога прыстава Кручкова і яго сакратара Пісулькіна, мова якіх ілюструе своеасаблівы канцылярскі жаргон, што ва ўмовах Беларусі ўяўляў сабой сумесь рускіх спецыяльных тэрмінаў і зваротаў з спецыфічнымі беларускімі моўнымі з’явамі.

Стылёва апраўдана ўжыванне польскіх словаў і формаў (часам асобных зваротаў, нават цэлых выказванняў па-польску) пры перадачы мовы шляхты. Такім чынам пісьменнік індывідуалізуе мову дзейных персанажаў і адлюстроўвае шляхецкі жаргон, які існаваў на Беларусі ў тых часы. Ужыванне некаторых паланізмаў тлумачыцца імкненнем надаць апісанню мясцовы каларыт, напрыклад, у перакладзе “Пана Тадэвуша”, іншых творах: *квастар* ‘манах’, *базылішак* ‘злы чалавек’ ды інш.

Сустракаюцца нематываваныя паланізмы і русізмы: *бэндзе*, *ворэк*, *звада*, *круляванне*, *нех*, *піцэне* (з польск.), *абсуждаць*, *браніцца*, *вялець*, *оба*, *рубаць*, *малва* ды інш. (з руск.). Аднак і яны выкарыстоўваюцца ў беларускім афармленні. Ёсць паланізмы і русізмы і ў мове аўтара, бо тагачасная літаратурная мова не была ўнармаванаю, не было выразна вызначаных крытэрыяў размежавання літаратурных і дыялектных лексемаў, уласнабеларускіх і пазычаных словаў. Гэта прывяло да ўтварэння дублетаў, адзін з якіх — ўласнабеларуская лексема, другі — іншамоўная лексема: *кніжка* – *ксэнжка*, *святы* – *свенты*, *ясна* – *ясне*.

Прыватнаю праяваю тэндэнцыі да пашырэння слоўнікавага складу за кошт пазычаных лексемаў ёсць выкарыстанне фразеалагічных калькаў, што ўтварыліся ў выніку поўнага ці частковага перакладу фразеалагічных адзінак з іншых (пераважна неславянскіх) моваў. У творах В.Дуніна-Марцінкевіча сустракаем калькі: з нямецкай мовы *купіць ката ў мяшку* (*die Katze im Sack kaufen*): “*Знаеш паньску прыгаворку: “Не таргуй ката ў ворку”* (Сялянка); з польскай *рабіць ганьбу* (*przynosie, komu hanbę*): “*А цяперака, васпан, ідзі туды, скуль прыйшоў, і не рабі ганьбы справядлівым людзям сваёю бытнасцю* (Залёты) (4).

У беларускай мове ўжываюцца таксама пазычаныя фразеалагізмы, у аснову якіх пакладзены старажытныя міфы, легенды ці паданні. Аляхновіч М.М. мяркуе, што яны праніклі з грэцкай ці лацінскай мовы яшчэ ў агульнаўсходнеславянскі перыяд. Так, у творах В.Дуніна-Марцінкевіча актыўна ўжываецца фразеалагізм *пальцам* (*пальцамі*) *паказваць* ‘звяртаць увагу на каго-небудзь, што-небудзь з адмоўнай ацэнкай, характарыстыкай’: Сабковіч: “*Ураз жа дом знаць, што мяне абакрала, і ўсе будуць пальцамі на цябе паказваць* (Залёты). Адзінка з такой семантыкай адзначаецца яшчэ ў грэцкай мове (4). Пашырана яна і ў беларускіх народных гаворках. Пазычаны з заходнееўрапейскіх і класічных моваў нячастыя, бо

крыніца станаўлення беларускай літаратурнай мовы – жывыя народныя гаворкі.

Пазычаннямі з рускай і польскай моваў або праз іх пасярэдніцтва з іншых моваў значна папаўняецца пласт грамадска-палітычнай лексікі і тэрміналогіі: *праўленне, казна, рабочы, пасрэднік, сенат, губярнатар, агітацыя, антаганізм, нацыя* (з руск.), *парлямент, ідэалогія, публіцыстыка* (з польск.) (“Му-жыцкая праўда”). Многія пазычанні з польскай мовы прыходзяць праз беларускія народныя гаворкі, таму яны засвоенныя і фанетычна, і марфалагічна, і семантычна, лёгка ўваходзяць ў сістэму літаратурнай мовы і захоўваюцца ў ёй да нашага часу: *ашукаць, дабытак, дараваць, моц, марнаваць, падзякаваць, перашкода, трава*.

Адрознае ад старажытнабеларускай літаратурнай мовы ў новай беларускай літаратурнай мове было надзвычай пашыраным калькаванне, спалучэнне ўласнабеларускіх і пазычаных лексічных і словаўтваральных сродкаў.

Сустракаюцца розныя віды калькаў, напрыклад, няпоўныя: *міжнародны, неадваротны, заява, павелічэнне, узрост* (з руск.), *безумоўны, выразіць, канчатак, існаванне, абвестка, паведаміць, падробка, рэчыўны* (з польск.).

Пашыранае калькаванне шляхам сінтэзу рускіх і польскіх элементаў: *дастойнасць* (достоинство, *dostojnosc*), *кулямёт* (*kula*, метать), *распушчаемасць* (растворимость, *rozpuszczalnosc*), *севалка* (сеялка, *siewnik*), асабліва гэта заўважна ў словазлучэннях: *аўтамабільны рух* (автомобильное движение, *guch samochodowy*), *эканамічнае палажэнне* (экономическое положение, *ekonomiczno stanowisko*) ды інш. (29. С.259).

Частка словаў утворана ад агульных для трох моваў каранёў, але афіксамі адрозніваецца і ад рускіх, і ад польскіх адпаведнікаў: *выразны* (выразительный, *wyrazisty*), *з’ява* (явление, *zjawisko*), *пастанова* (постановление, *postanowienie*) ды інш. (29. С.256). Гэта сведчыць, што ў беларускай літаратурнай мове таго часу выразна выяўляецца тэндэнцыя да афармлення пазычаных лексемаў уласнымі сродкамі.

Папаўненне лексічных сродкаў беларускай літаратурнай мовы у пачатку ХХ ст. адбывалася і за кошт пазычанняў, галоўным чынам з рускай мовы. Адзін з галоўных спосабаў словаўтварэння – структурнае калькаванне з рускай мовы.

Структурныя калькі ў творах пачатку ХХ ст. падзяляюцца на дзве групы: лексічныя адзінкі, утвораныя па такіх тыпах марфалагічнага словаўтварэння, як фанетычна-марфала-

гічны, суфіксы, прэфіксы і змешаны, — афіксы калекі; словы, утвораныя шляхам складання асноваў і словаў, — калекі-кампазіты.

Афіксы калекі багата прадстаўлены ў газеце “Наша ніва”, сярод іх можна вылучыць наступныя групы:

а) словы, якія складаюцца з агульнага кораня і агульнага афікса: *абходчык, дворнік, лістоўка, прыцэл* і інш.;

б) словы, утвораныя пры дапамозе агульнага кораня і беларускага афікса: *бязбоезна, выразнік, множны, улоўнік, чытач* і інш.;

в) словы, утвораныя пры дапамозе беларускага кораня і агульнага афікса: *безумоўны, пазіраць, рэчыўны, чыгуначнік, шчытнасьць* і інш.;

г) словы, утвораныя пры дапамозе беларускага кораня і беларускага афікса: *важкі, пагляд, уплыў, якасны* і інш.

Калекі-кампазіты складаюць у “Нашай ніве” шматлікую групу, сярод іх вылучаюцца адзінкі з кампанентамі агульнага паходжання (*ваданосны, залатаносны, вялікадушны*), утвораныя з беларускага і агульнага кампанентаў (*аднавераць, дабратворны, першабытны*), утвораныя з двух беларускіх кампанентаў (*мэтазгодны, працаздольны*) (41. С.52-53).

### **ГІСТОРЫЯ І ЗАКАНАМЕРНАСЦІ АДАПТАЦЫІ СУЧАСНАЮ БЕЛАРУСКАЮ ЛІТАРАТУРНАЮ МОВАЮ ІНШАМОЎНЫХ «ІРАВЫХ» ДЗЕЯСЛОЎНЫХ АСНОВАЎ Ў ХХ ст.**

**Заканамернасці адаптацыі іншамоўных словаў у 20 — пачатку 30-х гадоў.** 20 — 30-ыя гады ХХ ст. — перыяд інтэнсіўнага развіцця і фармавання беларускай літаратурнай мовы, складвання яе асноўных нормаў і законамернасцяў. Багаты вопыт старабеларускай літаратурнай мовы ў засваенні пазычаных лексемаў, іх адаптацыі і з’яўленні дэрыватаў аказаўся забытым. Традыцыі перарваліся праз неспрыяльныя ўмовы развіцця старабеларускай літаратурнай мовы ў ХУІІІ ст., таму асноўнаю крыніцаю папаўнення слоўнікавага запасу беларускай літаратурнай мовы стала жывая гутарковая мова. Але з развіццём навукі, тэхнікі, грамадскіх стасункаў, з’яўленнем новых рэаліяў узмацняецца пранікненне іншамоўных словаў, пераважна інтэрнацыяналізмаў.

Пазычаныя дзеясловы ў гэты час афармляюцца з улікам законаў беларускай мовы, губляючы іншаземнае аблічча і прыстасоўваючыся да яе ладу. Пра гэта сведчаць першыя беларускія перакладныя слоўнікі, тэрміналагічныя слоўнікі, навуковыя працы і перыядычны друк. Пра неабходнасць пазычанняў у развіцці любой літаратурнай мовы, у тым ліку і беларускай, гаворыць дырэктар інстытута навуковай мовы Язэп Лёсік: « Пры патрэбе пазычаць іх можна, і баяцца гэтага няма падставы, але, пазычыўшы тое ці іншае слова, трэба яго абеларусіць, г. зн., падпарадкаваць законам свае граматыкі, як-бы перарабіць яго на сваіх граматычных фабрыках і заводах.» (46. С.196-197). Без пазычаных словаў, без абмену інфармацыяй, якая перадаецца ў выглядзе паняццяў і словаў, існаванне ніводнай мовы немагчымае. Асабліва папаўняецца мова іншаземнымі словамі і выразамі праз навуковую тэрміналогію. Але матэрыялы першых тэрміналагічных слоўнікаў паказваюць, што ў 20 — 30-ыя гады тэрміналогія развіваецца на аснове жывой народнай гаворкі, адкуль прыходзяць словы і выразы, што набываюць у навуковай літаратуры тэрміналагічнае значэнне. Пра гэта, а таксама пра іншыя шляхі ўтварэння тэрмінаў сведчаць складальнікі слоўніка «Беларуская навуковая тэрміналогія. Вып. 1. Элементарная матэматыка», што пабачыў свет у Менску ў 1922 годзе: « У аснову матэматычнай тэрміналогіі паложаны словы, існуючыя ў жывой народнай мове, як астача, бок (...) Але, дзякуючы абстрактнасці матэматычных разуменняў, такіх чыстых тэрмінаў народная мова мае мала. Дзеля гэтага прыходзілася або ўтвараць нэолёгізмы, або браць чужаземныя тэрміны. Нэолёгізмы ўтвараліся выключна на аснове існуючых у жывой мове слоў, згодна з унутраным сэнсам данага тэрміну і з законамі беларускай мовы.» (12. С.3).

Разгледзім «іравыя» дзеясловы (у рускай частцы яны маюць элемент -ир-) і аддзяслоўныя ўтварэнні і іх беларускія эквіваленты. Іх у слоўніку 7: *группирование — групуваньне, дифференцирование — дыферэнцыяваньне, интегрирование — інтэграваньне, интегрировать — інтэграваць, интерполировать — інтэрполяваць, логарифмирование — лёгарытмаваньне, потенцирование — потэнцыраваньне*. У 6 з іх у беларускамоўнай частцы слоўніка чужаземнага элемента няма, утрымваецца ён толькі ў апошнім прыкладзе. У пераважнай большасці пазычаных словаў дзяслоўны суфікс -ава-(-ява-) далучаецца беспасярэдна да ўтваральнай асновы. Гэта заканамернасць жывой народнай мовы, у якой элемента -ир- не было.

Разгараецца палеміка вакол фармавання маладой беларускай тэрміналогіі. Крытыкуючы погляды ўкладальнікаў першага тэрміналагічнага слоўніка, Антон Лёсік выказвае прапановы: “ Усе чужаземныя тэрміны (грэцк., лацінск.,франц.), што ўжываюцца ў расійскай мове, увесці ў беларускую мову, выключыўшы беларускія тэрміны і пакінуўшы іх, як прыклады, для аб’яснення адпаведных чужаземных тэрмінаў, напр.: *сэгмент — кругадрэз...*”

Увесці тэрміны, што могуць быць выражаны словамі аднаго караню з расійскімі.”(45. С.142).

Заўважым, што Антон Лёсік прапануе актыўна выкарыстоўваць для ўтварэння тэрміналогіі рускія карані, а не словы, маючы на ўвазе беларускае афармленне іх. Супраць бяздумнага пазычання тэрмінаў з рускай мовы змагаюцца Язэп Лёсік (“Граматычныя нататкі”), М.Байкоў (“Да пытання аб чужаземных словах у нашай мове”) і іншыя. Язэп Лёсік заўважае, што ў нас “баяцца чужых слоў, але не баяцца чужое граматыкі”, і перасцерагае, “што мова псуецца ды становіцца штучнаю, чужою і малазразумелаю не ад чужых слоў. Яна псуецца чужою граматыкаю — чужою фонэтыкаю, морфолёгіяю і сінтаксам.” (46. С.196). Таму ўжыванне пазычаных словаўтваральных сродкаў горшае, чым выкарыстанне пазычаных словаў, бо частае паўтарэнне можа перарасці ў тэндэнцыю і пазбавіць мову пэўнай самабытнай рысы. Большасць навукоўцаў выступае за тое, што пазычаць словы з іншых моваў трэба, асабліва тады, калі ў народнай мове адпаведнікаў няма: «Чужое слова запазычыць можа і трэба, калі няма свайго або калі трудна ці нельга яго вытварыць. Бяз чужых, запазычаных слоў ніводная культурная мова абысціся ня можа: адбываецца ўзаемны памен словамі і паняццямі. Гэта натуральна, і цяпер культурнае, лексічна чыстае мовы няма і быць ня можа, як няма і быць ня можа такога культурнага народу, які мог-бы абайсціся прадуктамі свае ўласнае вытворчасці.» (46. С.196). «Беларуская навуковая тэрміналогія. Вып.2. Практыка і тэорыя літаратурнага мастацтва» (Менск, 1923) значна больш, чым у першым выпуску, падае пазычанай лексікі. Аднак і тут мы сутыкаемся з тэндэнцыяй да афармлення пазычаных дзеясловаў згодна з законамі беларускай мовы. Так, з 27 дзеяслоўных асноваў, што маюць у рускамоўнай частцы элемент *-ір-*, ніводзін не мае яго ў беларускамоўнай частцы : *импровизировать — імправізаваць, компилировать — падбіраць, кампіляваць, копирование — коп’яванне,*

*сьпісваньне, рэкламіровать — рэклімаваць, скандирование — скандаваньне, фантазирование — фантазьяваньне, студирование — выўчэньне, студ’яваньне і г.д..*

Важкі матэрыял для разважанняў на тэму засваення беларускаю моваю іншамоўных дзеясловаў у 20 — 30-ыя гады дае “Расійска - крыўскі (Беларускі) слоўнік» В.Ластоўскага. Слоўнік сведчыць : у беларускай літаратурнай мове на той час выпрацавалася трывалая тэндэнцыя да перакладу іншамоўных дзеясловаў, замены іх уласнабеларускімі словамі, выразамі : *ангажировать — прасіць, запрашаць, заручацца, аплодировать каму — біць у ладкі, папляскаць, попляскі, брошюровать — складаць аркушы паперы ў фармат кнігі, зшываць аркушы друку, згібаць, зшываць, буксировать што — цягнуць на вадзе плывучы цяжар, валачы, зондировать — шчупаць, вышчупываць, компанировать — змышляць, складаць, компрометировать каго — ашукваць, модифицировать — перайначываць, мотивировать што — змацовываць довадамі, абасновываць, абасноўка і г. д.*

Значная частка пазычаных словаў не перакладаецца, аднак выступае ў беларускім фанетычна-марфалагічным абліччы, г. зн. элемент *-ір-* не адлюстроўваецца, таму што яго няма ў народных гаворках. Прычым, у сінанімічным шэрагу пазычаны дзеяслоў у большасці выпадкаў выступае не ў ролі дамінанты, а падаецца ў канцы: *акомпанировать — падыгрываць, трымаць другі згодны голас, акомпанаваць, утараваць, гофрировать — гафраваць, дробна выгібаць, набіраць складкі, декламировать — гаварыць або чытаць з вялікай выразнасцю, дэкламаваць, дирижировать — дырыгаваць, дырыгент, дырыгентва; кіраваць, замаскировывать каго, што — замасковываць, ізаляваць, импонировать — імпанаваць, кассировать — пастанову касаваць, касація і г. д.* Толькі дзве дзеяслоўныя асновы парушаюць беларускую словаўтваральную заканамернасць — афармляюцца з дапамогай элемента *-ір-* : *лавируют — ісці пад парусамі супроць ветру, лавіраваць, лакируют што — пакрываць лакам, прыдаваць полыск, лякіраваць, лякіроўнік, лякір* .

Больш поўна адлюстроўваюць моўную сітуацыю «Беларуска-расійскі слоўнік» (1926) і «Расійска-беларускі слоўнік» (1928) М.Байкова і С.Некрашэвіча, якія ўключылі лексікаграфічны матэрыял з самых разнастайных крыніцаў, пачынаючы з раней надрукаваных і рукапісных працаў І.І.Насовіча,



М.І.Гарэцкага, А.І.Сержпутоўскага, першых выпускаў «Беларускай навуковай тэрміналогіі» і з мастацкіх твораў. Пазычаныя асновы ў беларускай частцы афармляюцца таксама пры дапамозе словаўтваральных сродкаў, пашыраных у беларускай мове. Так, у БРС-26 з 27 дзеясловаў і аддзеяслоўных утварэнняў іншамоўнага паходжання ніводны не мае элемента *-ір-* — паказчыка пазычанасці ў беларускамоўнай частцы. Трэба падкрэсліць, што большасць (21) перакладзена словамі з іншымі каранямі. 12 з іх у слоўніку не маюць словаўтваральнага гнязда. У асноўным яны перакладаюцца не дзеясловам у рускамоўнай частцы, а сінанімічным шэрагам, у якім толькі адзін дзеяслоў мае элемент *-ір-*: *заклікаць* каго — *позваць, прызваць, ангажыраваць, удавацца* — *представляцца, рысаватца, разабрацца* (в чым) — *ааріентавацца*. Гэтую ж з’яву бачым і тады, калі дзеяслоў мнагазначны і толькі адно з значэнняў адпавядае рускамоўнаму дзеяслову з элементам *-ір-*: *паведаміць, паведаміць* — *аведаваць, ведаваць*; *уведомляць, уведоміць, анонсавать, падбіраць, падабраць* што — *падбіраць, падобраць*; *кампіліраваць, скапіліраваць, разбіраць, разабраць* што — *разбіраць, разобраць*; *разносіць, разнесці*; *аналізавать, раскладваць*. Дзеясловы ў беларускамоўнай частцы маюць словаўтваральнае гняздо, якое звычайна складаецца з дзеяслова і аддзеяслоўных утварэнняў — дзеепрыметніка і назоўніка на *-ньн-е*: *касаваць* што — *атменьваць, уніштожваць; ануліраваць; касаваньне* — *атмена, уніштожжэнне; ануліраваанне*, *камяндрукаваць* — *літаграфіраваць; камяндрук* — *літаграфія, літаграфіраваанне; камяндрукаванне* — *літаграфіраваньне, пакладаць* каго — *халостіць, кастрыраваць; пакладанне* — *кастрыраваньне, выхолощенне, увяданьне* што — *дэлаць выдаючымся, утрыраваць; увяданьне* — *утрыраваньне, увяданьне* — *утрыровка*. Прыклады адлюстроўваюць агульныя тэндэнцыі развіцця беларускай і рускай моваў, а менавіта, беларуская літаратурная мова для папаўнення лексічнага запасу звяртаецца да народных гаворак, тым часам як руская вельмі актыўна пазычае лексічныя сродкі з іншых моваў. Аб свядомым падыходзе да гэтай праблемы сведчыць выказаная С.Некрашэвічам думка «...менш увадзіць чужаземных слоў, замяняючы іх сваімі словамі...»(54. С.89). Аб багаці беларускай мовы і адметным падыходзе да лексічнага матэрыялу сведчыць пераклад беларускага дзеяслова *карадзіцца* — *сімуляваць корчы*. Такі эквівалент адлюстроўвае магчымасць беларускай мовы

перадаваць некаторыя словазлучэнні, у склад якіх уваходзіць пазычаны дзеяслоў, адным словам.

У “Беларуска-расійскім слоўніку” М.Байкова і С.Некрашэвіча для перадачы значэння апрадмечанага дзеяння выкарыстоўваюцца толькі назоўнікі з суфіксам *-ньн-е*, утвораныя як ад пазычаных дзеясловаў, так і ўласнабеларускіх: *грунтаваньне, маскаваньне, касаваньне, пераніцаваньне, перамаўленьне, увыдатненне, фантазьяваньне*, якім адпавядаюць рускія назоўнікі з суфіксамі *-ниј-э, -к-а*: *базирование, маскирование, аннулирование, пародирование, перефразирование, утрировка*. Утварэнне назоўнікаў адбывалася менавіта ў беларускай мове, пры дапамозе ўласных сродкаў, а не пазычалася з рускай мовы. Пра гэта сведчыць суфікс *-ньн-е*. Суфікс *-к-а* сустракаецца толькі ў рускай частцы слоўніка, ды і то вельмі рэдка, што сведчыць пра яго малапрадукцыйнасць і ў рускай мове на той час. У беларускай частцы яго няма ўвогуле, як няма і суфіксавага элемента *-ір-*.

У «Расійска-беларускім слоўніку» (1928) пласт пазычаных “іравых” дзеясловаў і аддзеяслоўных утварэнняў адлюстраваны значна шырэй. Аўтары выкарысталі розныя спосабы засваення беларускаю моваю іншамоўных дзеяслоўных асноваў: 1) замена ўласнабеларускім эквівалентам, 2) афармленне іншамоўнага кораня пры дапамозе беларускіх словаўтваральных сродкаў, 3) перадача значэння іншамоўнага дзеяслова апісальна, 4) камбінацыя пералічаных спосабаў.

76 дзеясловаў пададзены без элемента *-ір-*, сярод іх 12 з суфіксам *-ізава-*, а астатнія 64 з суфіксам *-ава-*. З суфіксам *-ізава-* (у рускай частцы яны маюць суфіксавы элемент *-ір-*): *аўтарызаваць, гіпнатызаваць, дэцэнтралізаваць, ідэалізаваць, легалізаваць, мэталізаваць, механізаваць, мадэрнізаваць, нацыяналізаваць, рэвалюцыянізаваць, спецыялізавацца, стэрылізаваць*.

Пры дапамозе суфікса *-ава-*, які далучаецца да пазычанага кораня, утвараецца значная частка дзеясловаў. Значым, што ўтваральнаю асноваю можа выступаць: 1) назоўнік мужчынскага роду з нулявым канчаткам і жаночага роду з канчаткам *-а*: *пломба — пламбаваць, бальзам — набальзамаваць, марш — маршаваць, рэформа — рэфармаваць, раён — раянаваць, сума — сумаваць* і інш.; 2) назоўнік жаночага роду на *-ацыя, -цыя, -ія*, што пры ўтварэнні дзеяслова адцінаюцца: *імправізацыя — імправізаваць, літаграфія — літаграфавач, дыскусія — дыскусаваць*, 3) назоўнік мужчынскага роду на *-энт, -ент* (у сло-

ваўтварэнні можа ўдзельнічаць, можа адцінацца): *канкурэнт* — *канкураваць*, *рэглямэнт* — *рэглямэнтаваць* і г. д.

Пашырэнне гэтага спосабу засваення іншамоўных дзеяслоўных асноваў сведчыць, на наш погляд, пра еўрапеізацыю мовы — актыўнае пранікненне інтэрнацыяналізмаў у нашу мову, а таксама пра выпрацоўку пэўных заканамернасцяў афармлення пазычанняў. З другога боку, змяншаецца колькасць пазычаных дзеясловаў, перакладзеных на беларускую мову, а гэты спосаб быў асноўным у «Беларуска-расійскім слоўніку» М.Байкова і С.Некрашэвіча. Замена пазычаных дзеясловаў беларускімі словазлучэннямі адлюстроўваецца ў 5 выпадках: *сервіровать* — *накрываць на стол*, *гільютынировать* — *сьцінаць галаву на гільятыне*, *гербаризовать* — *збіраць зельле*, *гармонизировать* — *настройваць на лад*, *ангажировать* — *запрашаць у скокі (танец)*.

Пераважная большасць пазычаных дзеясловаў (42) у слоўніку падаецца праз сінанімічны шэраг, які мае ў РБС-28 дзве разнавіднасці: 1) дамінантай выступае дзеяслоў з пазычанаю асноваю, засвоены пры дапамозе славянскага суфікса *-ава-*: *абонироваться* — *абанавацца*, *переплываць*, *аккомпанировать* — *акампаваць*, *утураваць*, *анализировать* — *аналізаваць*, *раскладаць*, *збіраць*, *амортизировать* — *амартызаваць*, *пагашаць* і інш.; 2) дамінанта — уласнабеларускае слова, пазычаны дзеяслоў на канцы сінанімічнага шэрагу: *координировать* — *узгадняць*, *каардынаваць*, *резюмировать* — *абагульняць (л.т.)*, *выводзіць*, *рэзюмаваць*, *компенсировать* — *узнагароджваць*, *адшкадоўваць*, *кампэнсавачь* і інш. Беларускі адпаведнік дапамагае засваенню пазычанай дзеяслоўнай асновы, як бы тлумачыць яе, робячы больш лёгкім доступ іншамоўным дзеясловам як у літаратурную, так і ў народную мову.

Пашыраецца пранікненне не толькі пазычаных лексічных сродкаў, але і словаўтваральных. Так, у РБС-28 сустракаем 6 дзеясловаў на *-іраваць* (праўда, 2 з іх аднакаранёвыя: *мундзіраваць* і *абмундзіраваць*). Але на беларускай глебе слова *мундзір* прыжылося, элемент *-ір-* уваходзіць у склад кораня назойніка, таму не з’яўляецца часткаю дзеяслоўнага суфікса (у словаўтваральным гняздзе няма ніводнага слова без *-ір-*). Гэта датычыць і дзеяслова *гарніраваць*, які, да таго ж, у беларускай частцы мае сінанімічны шэраг, дзе следам за пазычаным дзеясловам ідуць беларускія словы *прыпраўляць*, *аздабляць*, што звужае сферу ўжывання пазычанага дзеяслова.

У “Расійска-беларускім слоўніку” М.Байкова і С.Некрашэвіча ў рускай частцы сустракаецца 29 аддзяяслоўных назоўнікаў з фармантам *-ание, -ние*, што маюць у сваёй аснове пазычаны элемент *-ир-*, у беларускай частцы чужы элемент адсутнічае: *гипнотизирование – гіпнатызаваньне, корректирование – карэктаваньне, выпраўленьне, зондирование – зандаваньне, надрыхтаваньне* і г.д. Адсутнасць чужога суфіксавага элемента ў складзе гэтай групы дзеясловаў тлумачыцца іх утварэннем ад пазычаных дзеясловаў пры дапамозе ўласнабеларускіх сродкаў, а не калькаваннем рускіх назоўнікаў, як гэта будзе рабіцца пазней. Да таго ж большасць назоўнікаў мае адпаведнікі з беларускім каранем.

Пра традыцыі беларускага афармлення аддзяяслоўных назоўнікаў сведчыць пераклад рускіх назоўнікаў з суфіксам *-ка* назоўнікамі з суфіксам *-ньн-е*: *рассортировка – рассартаваньне, размеркаваньне па гатунках, бомбардировка – бамбардаваньне, гравировка – грававаньне, драпировка – драпаваньне, распланировка – расплянаваньне, мебелировка – умэбляваньне, татуировка – татуяваньне, ретушёвка – рэтушаваньне, перепланировка – пераплянаваньне*.

Слоўнік фіксуе 4 выпадкі перакладу з рускай часткі назоўнікаў з фармантамі *-ка, -ние* адным беларускім адпаведнікам з фінальным *-ньне*: *формулирование, формулировка – фармуляваньне, акрэсленьне, группирование, группировка – групаваньне, гуртаваньне, планирование, планировка (местности) – плянаваньне, обмелировка, обмелирование – абмэбляваньне, умэбляваньне*. Такія прыклады адлюстроўваюць здольнасць беларускіх аддзяяслоўных назоўнікаў з суфіксам *-ньн-е* перадаваць значэнне як працэсу дзеяння, так і яго выніку – значэнні, што ў рускай частцы слоўніка перадаюцца: першае — назоўнікам з суфіксам *-ниј-э*, другое – назоўнікам з суфіксам *-ка*. Інакш кажучы, суфікс *-ньн-е* сінкрэтычны па сваім значэнні. Пацвярджае гэта і той факт, што пераважная большасць рускіх аддзяяслоўных назоўнікаў з суфіксам *-ка* перадаецца ў беларускай мове з суфіксам *-ньн-е* або адпаведнікам з беларускім каранем.

Да таго ж М.Байкоў і С.Некрашэвіч схільныя да перакладу пазычаных словаў. Побач з засвоенымі пазычанымі словамі падаюцца спрадвечнабеларускія, а да некаторых назоўнікаў з суфіксамі *-ка* і *-ниј-э* ў беларускай частцы падбіраецца пераклад: *фуражировка – дастаўка фуража, трасировка – выдаваньне вэксаля, окулировка – прышчэпка, экипировка –*

*вопратка, адзеньне, утпировка – увыдатненне, констатирование – зацьвярджэнне, дрэсировка – муштроўка, муштрованне* ды інш. Такі спосаб сведчыць пра станаўленне тэндэнцыі засваення пазычанай лексікі беларускаю моваю і пра імкненне аўтараў пэўным чынам абмежаваць пранікненне чужых словаў, калі ў народнай мове ёсць іх адпаведнікі. З гэтай прычыны ў перыёдыцы, навуковай літаратуры 20—30-ых гадоў вельмі рэдка сустракаюцца назоўнікі, утвораныя ад “іравых” дзеясловаў. Аднак нават асобныя выпадкі сведчаць, што назоўнікі з значэннем працэсавасці афармляюцца ў беларускай мове пры дапамозе суфікса *-ньн-е* і без элемента *-ip-*: «Калі чаму-небудзь нявыгодна бывае карыстацца звычайным спосабам *парафінаваньня* шляхам апусканьня прадмету ў расплаўлены парафін...» (51. С.21); «У Статуце 1566 вышэй паказаны артыкул Статуту 1529 году атрымаў больш выразнае і пашыранае *формуляваньне*» (92. С.94.); «...у цэнтры сьпінозду стаіць праблема *дэдукаваньня* ад недыфэрэнцыяванай байдужасці субстанцыі разьлічча атрыбутаў» (4. С.38); «Рэлігія прыбягае да *пастуляваньня* цудоўнага ў тых выпадках...» (4. С.87); «Але якім чынам інтуіцыя прыходзіць да *канстатаваньня* пазнавальнасьці толькі двух атрыбутаў з усяго бясконцага мноства іх?» (4. С.16); «Але-ж задача дасьледаваньня, разумеецца, павінна заключацца ў растлумачэньні ці *камэнтаваньні* прадмету досьледу...» (8. С.35.); «Паставіць пытаньне на прэзыдыум ВСНГБ аб *прэміяваньні* Палесдруку» (91. С.96); «Гэта «ваенізацыя» можа прывесці на практыцы да падмены рабочай ініцыятывы *адміністраваньнем*...» (91. С.79.) і інш. Аднак ужо ў 30-ых гадах пачынае замацоўвацца ў аддзяслоўных пазычаных назоўніках суфікс *-к-а*, напрыклад, *фармулёўка*, нягледзячы на тое, што «Расійска-беларускі слоўнік» М.Байкова і С.Некрашэвіча перакладае рускія назоўнікі *формулирование* і *формулировка* як *фармуляваньне*: «Гэта *фармулёўка* дадзена Леніным вельмі ўдала і ясна» (8. С.43.).

«Расійска-беларускі слоўнік» (1928) М.Байкова і С.Некрашэвіча адным з першых фіксуе намінацыі чалавека паводле дзеяння, утвораныя ад пазычаных дзеясловаў. У рускай частцы слоўніка зафіксаваны 3 назоўнікі з суфіксам *-щик*: *дрэсировщик, драпировщик, лакировщик*. У беларускай частцы ад пазычанага дзеяслова ўтвараюцца толькі 2 назоўнікі: *драпавальнік, лакіроўнік*. Назоўнік *дрэсировщик* перакладаецца як *муштровальнік*, а назоўнік *лакіроўнік* мае сінонім

*глянсоўнік*. Як паказваюць гэтыя нешматлікія прыклады, для абазначэння намінацыі чалавека паводле дзеяння ў беларускай літаратурнай мове тых гадоў ужываюцца суфіксы *-льнік, -нік*. Суфікс *-щик* разглядаецца як асаблівасць рускай мовы, беларускай мове ён неўласцівы. Таму М.Байкоў і С.Некрасэвіч яго пазбягаюць. Назоўнік *лакiроўнік* мае пазычаны элемент *-ір-*, што абумоўлена яго наяўнасцю ў утваральнай аснове. Відаць, аўтары слоўніка адчуваюць некаторую штучнасць гэтага назоўніка, таму дадаюць уласнабеларускі сінонім, што выяўляе тэндэнцыю слоўніка перадаваць пазычаныя лексемы сродкамі беларускай мовы. Пераклад аддзяслоўных назоўнікаў, выкарыстанне пры ўтварэнні намінацыі асобы паводле дзеяння суфіксаў *-льнік, -нік* у беларускай частцы слоўніка адлюстроўваюць своеасаблівы падыход аўтараў слоўніка да названай групы назоўнікаў, падыход, адрозны ад складальнікаў слоўнікаў наступных гадоў.

Як сведчаць прыклады, пераважная большасць аддзяслоўных назоўнікаў, утвораных ад пазычаных асноваў, — тэрміны, таму многія з іх фіксуюцца ў зборніках “Беларускай навуковай тэрміналогіі”. У першым выпуску – 6 аддзяслоўных субстантываў з суфіксам *-ньн-е*: *групаваньне, дыфэрэнцыяваньне, інтэграваньне, лёгарытмаваньне, сумаваньне* (радоў), *потэнцыраваньне* (іншыя суфіксы для ўтварэння гэтай групы назоўнікаў не выкарыстоўваюцца). Толькі ў апошнім назоўніку перадаецца элемент *-ір-*, ужыванне яго вытлумачыць немагчыма, бо ўтваральная аснова субстантыва – дзяслоў *патэнцыраваць* – суадносіцца з назоўнікам на *-цыя*, як і дзясловы *дыфэрэнцыяваць, інтэграваць*, дзе названы элемент адсутнічае. У другім выпуску “Беларускай навуковай тэрміналогіі” падаецца ў рускай частцы 15 аддзяслоўных субстантываў з элементам *-ір-*. У беларускай частцы толькі 9 з іх утвараецца ад пазычанай асновы пры дапамозе суфікса *-ньн-е*: *коп’яваньне, корэктаваньне, маскаваньне, рэдагаваньне, рэжымаваньне, скандаваньне, студ’яваньне, фантазьяваньне*. Трэба дадаць, што 3 з іх маюць беларускі сінонім, а 6 назоўнікаў перакладаецца на беларускую мову. Толькі ў адным выпадку ў рускай частцы падаецца назоўнік з элементам *-к-а* – *формуліровка* (12. С.48), але і ён перакладаецца беларускім назоўнікам з суфіксам *-ньн-е* – *акрэсленьне*.

**Засваенне іншамоўных словаў беларускаю літаратурнаю моваю ў другой палове 30-ых—40-ых гадах.** Інтэнсіўнае развіццё беларускай літаратурнай мовы ў 20 — 30-ых

годах патрабавала ўнармавання яе лексікі, граматыкі, правапісу. Паслядоўная, сістэматычная праца па ўпарадкаванні беларускай мовы пачалася з лістападаўскай канферэнцыі 1926 года, што дазволіла вядомым мовазнаўцам выказацца па шэрагу пытанняў. Галоўнае, што адлюстравала канферэнцыя, — большасць мовазнаўцаў (як беларускіх, так і замежных) схіляецца да думкі аб самастойным развіцці беларускай літаратурнай мовы. Аднак у жыцці атрымалася інакш: афіцыйна прынятая 26 жніўня 1933 года пастанова «Аб зьменах і спрашчэнні беларускага правапіса» надавала адзіны кірунак развіццю беларускай літаратурнай мовы — развіццё ў рэчышчы максімальнага набліжэння да рускай мовы, «... з увядзеннем новага правапісу беларуская мова была істотна набліжана да рускай, шмат у чым страціўшы сваю самабытнасць, а галоўнае — магчымасць супраціўляцца асіміляцыі з боку апошняй.» (49. С.15).

Курс на стварэнне новай агульнай супольнасці «советский народ» і галоўнага элемента гэтай супольнасці — адзінай мовы прыводзіць да таго, што асноўнаю крыніцаю пазычання для беларускай літаратурнай мовы становіцца мова руская; лексемы, што пазычаюцца ў гэты час, пачынаюць афармляцца на ўзор рускіх.

Гэтую ж думку падтрымвае і Л.Лыч: «Асіміляцыйная накіраванасць рэформы 1933 года з'яўляецца яе галоўнай сутнасцю, дамінантай. Усё пазітыўнае ў рэформе — вельмі нязначнае ў параўнанні з нанесенай ёю шкодай беларускай мове. Яна ў значнай ступені згубіла сваю мілагучнасць, стала мала абароненай ад рускамоўнага ўплыву.» (49. С.16).

Тэндэнцыю да асіміляцыі беларускай літаратурнай мовы выразна адлюстроўвае «Руска-беларускі слоўнік» пад рэдакцыяй А.Александровіча (1937).

Спрачаючыся з С.Некрасэвічам, М.Байковым і іншымі аўтарамі, якія нібыта ўводзілі «штучна створаныя па нацыяналістычнаму прынцыпу словы» і пазбягалі «элементаў пралетарскага інтэрнацыяналізму» і аднародных з рускаю моваю слоў, складальнікі «Руска-беларускага слоўніка» ідуць ад адваротнага і, насуперак асаблівасцям жывой народнай мовы, уводзяць у слоўнік шматлікія русізмы і зрусіфікаваныя формы, сярод якіх і «іравыя» структуры. Так, шэраг іншамовных дзеяслоўных асноваў, аформленых у БРС-26 і РБС-28 з дапамогаю агульнаславянскага суфікса *-ава-(-ява-)*, у РБС-37 набывае элемент *-ір- (-ыр-)*: *ампутыраваць, амністыраваць, валь-*

*сіраваць, бамбардзіраваць, візіраваць, гальванізіраваць, гравіраваць, групіраваць, даціраваць, дырыжыраваць, дыскантыраваць, дэфіліраваць, кампіліраваць, канкурыраваць, кансервіраваць, маршыраваць, маскіраваць, набальзаміраваць, прафаніраваць, санкцыяніраваць, рэабілітыраваць, распланіраваць, рэферыраваць, татуіраваць, трэніраваць, функцыяніраваць, шантажыраваць, эвакуіраваць.*

РБС-37 з 299 «іравых» дзеясловаў рускай мовы 150 падае з суфіксам *-ірава-*, 96 з суфіксам *-ава-*, 40 мае суфікс *-ізава-*, 7 — суфікс *-фікава-*. Калі два апошнія суфіксы ўжываюцца больш-менш стабільна (ёсць парушэнні), то заканамернасці фіксацыі суфіксаў *-ірава-* і *-ава-* вызначыць вельмі складана, бо такіх заканамернасцяў, на наш погляд, няма. Суфікс *-ірава-*, безумоўна, у пералічаных вышэй дзеясловах застаўся толькі пад уздзеяннем рускамоўнай часткі, а таксама таму, што менавіта такія формы імпанавалі рэдактару. Усе гэтыя выпадкі выяўляюць тэндэнцыю да перавагі ў выкарыстанні зрусіфікаваных формаў, адлюстроўваюць імкненне ўкладальнікаў слоўніка пазбягаць беларускіх словаўтваральных сродкаў пры афармленні пазычаных дзеясловаў, а таксама агульны стан развіцця беларускай літаратурнай мовы на тым этапе. Што гэта менавіта так, пацвярджаюць і выпадкі ўжывання элемента *-ір-* у тых дзеясловах, што пазней сталі афармляцца пры дапамозе суфікса *-ава-*. Элемент *-ір-* не мае ў гэтых лексемах ніякага значэння (лексічнага, словаўтваральнага), таму ён не прыжываецца. Параўнаем факты двух слоўнікаў:

РБС-37

Глумачальны слоўнік  
беларускай мовы

балансіраваць  
вальсіраваць  
газіфіцыраваць  
дрэнажыраваць  
дэнансіраваць  
дэтаніраваць  
забарыкадзіраваць  
калькіраваць  
калькуліраваць  
капітуліраваць  
канструіраваць  
кааперыраваць

балансаваць  
вальсаваць  
газіфікаваць  
дрэнажаваць  
дэнансаваць  
дэтанаваць  
забарыкадаваць  
калькаваць  
калькуляваць  
капітуляваць  
канструяваць  
каапераваць



прэпаратыраваць  
рэканструіраваць  
тэлеграфіраваць  
фармуліраваць

прэпараваць  
рэканструяваць  
тэлеграфавачь  
фармуляваць

Аднак, як было ўжо зазначана, пэўную колькасць дзеясловаў РБС-37 падае з суфіксам *-ава-*: *аргументаваць, арыентаваць, адміністраваць, адрамантаваць, акампанаваць, аналізаваць, ануляваць, дэбютаваць, дэкламаваць, дэклараваць, дэманстраваць, закансерваваць, запламбаваць, зарэгістраваць, збалансаваць* і інш. Напэўна, у гэтым выпадку аўтары павінны былі пэўным чынам прытрымвацца тых формаў, што былі шырока пададзены ў літаратуры, г.зн., дзеясловаў з суфіксам *-ава-*. З прычыны наяўнасці традыцыі ў афармленні іншамойных дзеяслоўных асноваў пры дапамозе суфікса *-ава-* складальнікі РБС-37 не маглі ўслед за рускай мовай поўнасцю надаць пазычаным дзеясловам элемент *-ір-*.

Параўноўваючы лексікаграфічны матэрыял 20 — 30-ых гадоў і «Руска-беларускага слоўніка» (1937) пад рэдакцыяй А.Александровіча, можна зрабіць высновы: 1) калектыў аўтараў пад кіраўніцтвам А.Александровіча імкнецца зафіксаваць словы ў форме, найбліжэйшай да рускай (адсюль яўная перавага дзеясловаў з элементам *-ір-*); 2) нельга адразу цалкам адкінуць вопыт стваральнікаў папярэдніх перакладных слоўнікаў, традыцыю афармлення пазычаных дзеясловаў у беларускай мове, таму захоўваецца і пэўная колькасць іншамойных дзеяслоўных асноваў з агульнаславянскім суфіксам *-ава-* (*-ява-*). Барацьба гэтых дзвюх тэндэнцыяў — адметная рыса РБС-37. Перавагу атрымваюць, як мы ўжо казалі, зрусіфікаваныя формы. Пра гэта сведчыць афармленне пераважнай большасці новых дзеясловаў, якіх не было ні ў БРС-26, ні ў РБС-28, з суфіксам *-ірава-*: *дыферэнцыраваць, дэградзіраваць, дэтаніраваць, дэнансіраваць, дысаніраваць, анексіраваць, жангліраваць, інсцэніраваць, канваіраваць, пазандыраваць, хлорафарміраваць, трансліраваць, калькуліраваць, канструіраваць, нівеліраваць* і г.д.

Як пераходны этап да «зліцця» моваў трэба разглядаць рэкамендацыі адначасовага ўжывання дзвюх паралельных формаў, адна з якіх — з элементам *-ір-*, другая без яго (у ранейшых слоўніках такіх варыянтаў не было): *кааптаваць, кааптыраваць, спланаваць, спланіраваць, планаваць, планіраваць, сфарміраваць, сфармаваць, нікеляваць, нікеліраваць*. У

гэтых прыкладах суфіксы *-ава-* і *-ірава-* выступаюць нібы раўнапраўныя, лексемы маюць аднолькавае значэнне і практычна нічым, акрамя элемента *-ір-*, не адрозніваюцца. Таму штучнасць пазычанага элемента найбольш яскрава выяўляецца менавіта тут, і гэта наводзіць на думку, што і ў іншых выпадках элемент *-ір-* абсалютна непатрэбны, а ўводзіцца ў беларускую мову толькі пад уплывам рускай мовы, каб наблізіць да яе беларускія формы.

Беларуская народная мова па інерцыі доўга развіваецца ў рэчышчы традыцыі, выпрацаванай стагоддзямі. Носьбіты мовы працягваюць выкарыстоўваць пазычаныя дзеясловы, аформленыя пры дапамозе суфікса *-ава-*, выпадкі адлюстравання дзеясловаў з элементам *-ір-* вельмі рэдкія. Выснова аб тым, што РБС-37 не адлюстроўвае жывой моўнай стыхіі, а ідзе ўслед за рускай мовай, выконваючы сацыяльны заказ, напрошваецца сама сабою, калі чытаеш тагачасную мастацкую і навуковую літаратуру. Трэба зазначыць, што ўжыванне суфікса *-ава-* можа быць як свядомым (як, напрыклад, у творах Я.Станкевіча), так і несвядомым, як адчуванне роднага слова людзьмі, якія спецыяльна пытаннямі мовы не займаліся: “*Cogito — ergo sum*”, — так *фармулюе* Дэкарт асноўны тэзіс сваёй рацыяналістычнай гносеалогіі.” (48. С.9); “Але былі спробы іншага характару — “*рэабілітаваць*” яго ад супярэчнасцей...” (48. С.39); “... спачатку прыбывалі ў Беларусь з Усходу і мусілі гукаць языкамі краёў, з каторых *эмігравалі*.” (72. С.5); “Узаемаадносіны іх абедзвюх ёсць трэцяе, сапраўднае, азначанае таксама як *рэфлектаванае* ў сябе быццё...” (48. С.77), “Ня рэч мысьлімая, а выразна *фіксаваная* інтэлектам ідэя рэальнай рэчы павінна служыць прадметам філэзофскага вывучэння” (48. С.16), “Праз іх хімік сочыць за тым, што робіцца ў печы, *рэгулюе* полымя...” (83. С.42), “Тым ня менш, гэтыя элементы пантэізму альбо зусім не *компромэталі*, альбо *компромэталі* ў малой ступені ўсіх дасьпінозаўскіх і пасья-сьпінозаўскіх пантэістаў...” (48. С.5), “У гэты вечар толькі адзін будынак у Гомелі быў *ілюмінаваны* “па-майску”(91. С. 30) і інш. Тэндэнцыю да афармлення пазычаных іншамоўных дзеяслоўных асноваў з суфіксам *-ава-* адлюстроўвае выкарыстанне без элемента *-ір-* дзеясловаў, не зафіксаваных у РБС-37. Напрыклад, «Пазнаньне-ж другога роду *опэруе* з агульнымі паняццямі.» (48. С.15); «Толькі чацьвертым спосабам, — *рэзюмуе* Сьпіноза, — пасьцігаецца адэкватная сутнасць...» (48. С.14); «Сучасныя рэвізіённыя ставяць перад сабою дзье

асноўныя задачы ў галіне філэзофіі марксізму і ленінізму: 1) падарваць матар’ялізм і 2) *дыскрэдытаваць* дыялектыку.» (48. С.3); «Сьпіноза выгнаў субстанцыяльны дуалізм з філэзофіі Дэкарта, *рэстаўраваўшы*, (...) рэалістычны монізм Арыстоцеля...» (48. С.10), «Любая часціна мовы, нават часцінкі, паколькі яны *субстантывуюцца*, могуць выступаць у функцыі дзейніка» (85. С.19), «Відавочна, уяўленьне *інтэрпртуецца* Сьпінозам як псыхофізыёлагічная з’ява...» (48. С.16). Згаданыя прыклады сведчаць аб моцных традыцыях беларускай літаратурнай мовы.

РБС-37 значна шырэй адлюстроўвае лексікаграфічны матэрыял, чым папярэднія БРС-26 і РБС-28, таму і ўздзеянне яго як лексікаграфічнага нарматыўнага даведніка на развіццё беларускай літаратурнай мовы было больш моцным. Асабліва вялікая шкода зроблена ім ў галіне тэрмінатворчасці, бо ў слоўніку зафіксавана вялікая колькасць новых дзеясловаў, што маюць спецыяльныя паметы, сярод іх *дэкатыраваць* тэхн., *хлорафарміраваць* мед., *трансліраваць* рад., *манціраваць* тэхн. і інш. Пад уздзеяннем РБС-37 «іравыя» дзеясловы замацоўваюцца ў навуковай і мастацкай літаратуры: «Далей у акне вітрыны прыгожа *гарманіруе* з залатой аправай цёмны нефрыт...» (83. С.46); «...каб хоць чым-небудзь *матывіраваць* сваю злосць, яна пачынае прыдзірацца да дрэннага кармлення, цеснаты клетак і інш.» (85. С.238); «Ды што вы мне гаворыце? — *апаніраваў* кантрабас.» (85. С.269); «Вы зняважылі Дзеравяшкіна, абняславілі яго, а галоўнае западозрылі яго пахвальныя пачуцці і нават ... *прафаніравалі* гэтыя пачуцці.» (85. С.309), «*Грыміраваў* коміка Грэбешкоў...» (85. С.132) і інш.

З лёгкай рукі РБС-37 дзеясловы з элементам -ір- замацоўваюцца ў пазнейшых лексікаграфічных працах, «прыжываюцца», і пазбавіцца ад іх пазней было цяжка, нават добра ўсведамляючы, што выкарыстанне «іравых» формаў – даніна асіміляцыі (русіфікацыі), крок да страты самабытнасці беларускай мовы.

Ад дзеясловаў з суфіксам -ірава- (-ырава-) утвараюцца працэсавыя назоўнікі з суфіксамі -к-а і -нн-е, аднак пераважаюць назоўнікі з суфіксам -к-а, іх 26: *гравіроўка, градзіроўка, грыміроўка, групіроўка, дэкатыроўка, дэшыфроўка, дазіроўка, дрэсіроўка, інсцэніроўка, маскіроўка, татуіроўка, утрыроўка* і інш. З суфіксам -к-а уведзяцца як новыя словы, якія ранейшымі слоўнікамі не фіксаваліся (ці замяняліся ўласнабеларускімі адпаведнікамі: *утрыроўка, дэшыфроўка, дрэсіроўка* і

інш.), так і лексеми, што ў 20-ых — першай палове 30-ых гадоў афармляліся з суфіксамі *-нн-е*, *-к-а*, але якія раней не ўключалі ў аснову элемента *-ір-*, а ў РБС-37 набываюць яго: *драпоўка* — *драпіроўка*, *групаваньне* — *групіроўка*, *татуяваньне* — *татуіроўка*, *фармулёўка* — *фармуліроўка*, *расплянаваньне* — *распланіроўка* і інш. У гэтых прыкладах адчуваецца моцны ўплыў рускай мовы на афармленне аддзяяслоўных назоўнікаў. Праяўляецца гэта не толькі ў пашырэнні дзеяслоўных асноваў з суфіксавым элементам *-ір-*, але і ў імкненні падаваць назоўнікі з значэннем працэсу дзеяння і яго выніку з суфіксам *-к-а*, больш уласцівым рускай мове, а не *-нн-е*, распаўсюджаным у жывой народнай мове. Ужыванне элемента *-ір-* як бы абумоўлівае выкарыстанне суфікса *-к-а*, і ў выніку перад намі не назоўнік, утвораны ад пазычанага дзеяслова, а непасрэднае пазычанне з рускай мовы (з перадачай беларускіх фанетычных і правапісных асаблівасцяў).

Дзеясловы з элементам *-ір-* здольныя служыць словаўтваральнай базой для працэсавых назоўнікаў з суфіксам *-нн-е*, такіх прыкладаў у РБС-37 адзінаццаць: *парафіраванне*, *парадзіраванне*, *плагміраванне*, *трэміраванне*, *прыкамандзіраванне*, *расфарміраванне*, *фарміраванне*, *фарсіраванне*, *візіраванне*, *газіраванне*, *групіраванне*. Утварэнне назоўнікаў з суфіксам *-нн-е* ад асноваў з элементам *-ір-* — гэта інавацыя РБС-37, таму што ні ў БРС-26, РБС-28, ні ў іншых слоўніках такіх прыкладаў не было, хоць пераважаў суфікс *-нн-е* пры ўтварэнні назоўнікаў са значэннем працэсу дзеяння і выніку дзеяння. У РБС-37 у некаторых выпадках сустракаем размежаванне назоўнікаў з рознымі суфіксамі залежна ад значэння. Такія назоўнікі падаюцца ў двух варыянтах: *нівеліраванне*, *нівеліроўка*, *нарміраванне*, *нарміроўка*, *трэніраванне*, *трэніроўка*.

Група назоўнікаў, утвораных ад пазычаных дзеясловаў з суфіксам *-ава-*, значна меншая, слоўнік часцей падае суадносны назоўнік і дзеяслоў, а не аддзяяслоўны назоўнік. Тым не менш, трэба зазначыць, што пры афармленні назоўнікаў з значэннем працэсу дзеяння і выніку дзеяння пераважае суфікс *-нн-е*: *гарантаванне*, *канстатаванне*, *літаграфаванне*, *рэгуляванне* (4 выпадкі). Назоўнікаў з суфіксам *-к-а*, утвораных ад дзеясловаў з суфіксам *-ава-* (*-ява-*), у якіх няма пазычанага элемента, РБС-37 не зарэгістраваў зусім. Затое слоўнік падае шмат прыкладаў утварэння аддзяяслоўных назоўнікаў, прыметнікаў ад асноваў дзеясловаў, што не мелі элемента *-ір-*, а назоўнікі, прыметнікі яго невядома адкуль і у якой прычыны

набываюць. Ніякімі законамі беларускай мовы нельга растлумачыць, як узнік суфіксавы элемент *-ір-* у лексемах *арыентыроўка*, *арыентыровачны* (арыентавацца), *мэбліроўка* (мэбляваць), *праектыроўка* (праектаваць), *сартыроўка*, *сартыровачны* (сартаваць). Тым больш, што побач падаюцца беларускія *мэбляванне*, *перапланаванне*, *праектаванне*, *сартаванне*. Гэткім чынам яшчэ больш выяўляецца, што ўжыванне фарманта *-к-а* вымагае ўжываць суфікс *-ірава-*, а не *-ава-*, і гэты фармант, як і суфіксавы элемент *-ір-*, трэба разглядаць як уплыў рускай мовы, адхіленне ад традыцый беларускага словаўтварэння, таму што пашырэнне суфікса *-к-а* ў беларускай мове адносіцца да канца 30-ых гадоў — часу ўзмацнення рускамоўнага ўплыву, сцірання нацыянальнай адметнасці моваў народаў Савецкага Саюзу. Яшчэ адзін прыклад таго, што калектыў аўтараў слоўніка аддаваў перавагу зрусіфікаваным формам, — фіксацыя вытворных лексемаў з элементам *-ір-* ад дзеясловаў, пададзеных у двух варыянтах. Так, слоўнік занатоўвае варыянты *нікеляваць* і *нікеліраваць*, але аддзяслёўны назоўнік і прыметнік пададзены толькі ў форме з элементам *-ір-*: *нікеліроўка*, *нікеліровачны*.

Пашыраюцца адпаведна назоўнікі з суфіксам *-к-а* і элементам *-ір-* і ў тагачасным друку: «З прычыны гэтага *дазіроўка* пры карыстанні лыжамі павінна быць строга вытрымана» (31. С.80), «Як ужо было сказана, дзеці не маюць патрэбы ў спецыяльным навучанні прыёмам хадзьбы на лыжах, тым больш з характарам *трэніроўкі...*» (31. С.81.). У адным і тым жа артыкуле на адной старонцы можам сустрэць зрусіфікаваную форму і натуральна беларускую: «Наступнае пытанне, якое ўзнікае ў педагога пры *планаванні* прагулкі...», «Калі падаць *спланіраваныя* на гэты дзень заняткі...» (31. С.84). Гэта вынік сутыкнення дзвюх тэндэнцыяў у мове. З аднаго боку, нельга адразу забыць формы, выпрацаваныя і замацаваныя ў моўнай практыцы, а з другога — прапагандуюцца і пранікаюць у беларускую літаратурную мову «інтэрнацыянальныя» формы з рускай мовы.

У «Руска-беларускім слоўніку» пад рэдакцыяй А.Александровіча падаецца невялікая колькасць назоўнікаў з значэннем прафесіі, назва якой утварылася паводле дзеяння, што выконвае чалавек. Усе назоўнікі аформлены пры дапамозе суфікса *-шчык*, пашыранага ў рускай мове, напрыклад: *лакіроўшчык*, *мадэліроўшчык*, *мэбліроўшчык*, *сартыроўшчык*. Словаўтваральныя асаблівасці беларускай мовы не ўлічаныя.

Назоўнік *лакiроўшчык*, што ў «Беларуска-расійскім слоўніку» М.Байкова і С.Некрашэвіча меў форму *лакiроўнік*, стаў яшчэ больш нагадваць рускі адпаведнік. Які дзеяслоў паслужыў утваральнаю асноваю назоўнікаў *мадэліроўшчык*, *мэбліроўшчык*, *сартыроўшчык*, вызначыць цяжка, бо ў дзеясловах *мадэляваць*, *мэбляваць*, *сартаваць* элемента *-ір-* няма. З'явіўся ён у назоўніках пад уплывам рускай мовы. Фактычна мы бачым не засвоенныя беларускаю моваю назоўнікі, а рускія назоўнікі, пры запісе якіх улічаны фанетычныя асаблівасці беларускай мовы. Выкарыстанне суфікса *-шчык* для афармлення намінацыі чалавека паводле дзеяння ў РБС-37 вымагае выкарыстання і суфіксавага элемента *-ір-*. Такія формы становяцца асноўнымі ў беларускай літаратурнай мове. Пры гэтым усякая “канкурэнтная барацьба”, якая ўзнікае звычайна, калі адно значэнне выражаецца рознымі словаўтваральнымі тыпамі (23. С.214), адсутнічае.

**Фіксацыя дэрыватаў з «іравымі» дзеяслоўнымі асновамі ў 50 — 60-ыя гады.** Паступовае вызваленне ад «іравых» дзеясловаў пачалося ў 50-ыя гады, у час гэтак званай палітычнай адлігі. Тэндэнцыю да замены іншамоўнага суфікса *-ірава-* беларускім суфіксам *-ава-* (*-ява-*) адлюстроўвае найбуйнейшая лексікаграфічная праца таго часу — «Русско-белорусский словарь» (Масква, 1953) пад рэдакцыяй Я.Коласа, К.Крапівы, П.Глебкі. Як сведчаць А.І.Жураўскі і А.А.Крывіцкі ў аглядзе «Беларускае мовазнаўства ў акадэміі навук БССР», праца над слоўнікам пачалася ў час вайны, у яго падрыхтоўцы прымалі ўдзел навуковыя супрацоўнікі Інстытута мовы, літаратуры і мастацтва АН БССР П.М.Броўка, Н.Т.Вайтовіч, М.П.Лобан, Ю.С.Мацкевіч, М.Р.Суднік, Я.А.Язвінская (32. С.30).

У параўнанні з «Руска-беларускім слоўнікам» пад рэдакцыяй А.Александровіча ў РБС-53 бачым больш дасканалую апрацоўку, свядомы падбор беларускіх эквівалентаў, сур'ёзнае стаўленне да асаблівасцяў беларускай мовы. Аб уважлівых адносінах да народнага слова гавораць самі стваральнікі слоўніка ў прадмове да яго: «У беларускай частцы гэтага слоўніка і ставілася задача — найбольш поўна выкарыстаць гэтыя памножаныя багацці беларускай мовы і найбольш дакладна перадаць рускія словы беларускімі адпаведнікамі, узятымі з жывой народнай мовы і практыкі беларускага савецкага друку.» (60. С.6). Аднак і тут можна заўважыць значныя недахопы: увядзенне ў слоўнікавы артыкул зрусіфі-

каваных формаў, неапраўдана пазычаных лексемаў, выцясненне і наданне статусу абласных некаторым агульнаўжывальным беларускім лексемам і г.д. Тлумачыцца гэта агульным станам развіцця тагачаснай мовазнаўчай думкі, лексікаграфіі ў прыватнасці, упывам іншых фактараў, аб чым ускосна сцвярджаецца і ў прадмове.

Як тэрміны, так і агульнаўжывальныя «іравыя» структуры афармляюцца рознымі спосабамі. У слоўніку падаецца 270 дзеясловаў з элементам *-ір-*, з суфіксам *-ава-* — 374, *-ізава-* — 122, *-фікава-* — 29. Пэўнай заканамернасці ў падачы дзеясловаў з суфіксам *-ірава-* або *-ава-* ўбачыць нельга, нягледзячы на першыя тэарэтычныя спробы абгрунтаваць ужыванне пазычанага элемента. З аднаго боку, аўтары слоўніка не маглі пазбыцца лексікаграфічнай спадчыны другой паловы 30-ых, таму ў беларускай частцы слоўніка (як і ў рускай) шырока адлюстроўваецца элемент *-ір-*: *абаніраваць, аксідзіраваць, анатаміраваць, аперцыпіраваць, асацыіраваць, базіраваць, блакіраваць, браніраваць, вар'іраваць, галюцыніраваць, драпіраваць, дэманціраваць* і інш. Заўважым, што некаторыя дзеясловы фіксаваліся слоўнікамі 20 — 30-ых гадоў без элемента *-ір-*: *блакаваць, заблакаваць, дэмантаваць, вар'яваць, асацыяваць, абанаваць, акампанаваць, амніставаць, мадэляваць* і інш. Значыць, не слоўнікі 20 — 30-ых гадоў былі асноўнаю лексікаграфічнай працай, да якой звярталіся навукоўцы пры стварэнні РБС-53.

У той жа час многія дзеясловы ў РБС-53 чужога элемента не маюць: *бетанаваць, брыкетаваць, адаптаваць, парафразаваць, эквілібраваць* і інш. Прычым, шмат якія дзеясловы, што фіксаваліся ў «Руска-беларускім слоўніку» (1937) у зрусіфікаванай форме, выступаюць у «Русско-белорусском словаре» 1953 года без пазычанага элемента: *ампутаваць, афішаваць, вальсываць, груповаць, датаваць, дэбатаваць, дэградаваць, дрэнажаваць, інспіраваць, пламбаваць*. Тлумачыцца гэта многімі прычынамі: 1) увагаю да слова; 2) рэдактары — народныя пісьменнікі, знаўцы мовы, што прывыклі рупліва адносіцца да кожнага народнага слова; 3) паменшыўся ціск на «нацдэмаў» пасля перамогі ў Вялікай Айчыннай вайне, у якой беларускі народ прыняў самы актыўны ўдзел; 4) галоўнае — свядомым імкненнем паменшыць колькасць лексемаў з словаўтваральнымі афіксамі, неўласцівымі беларускай мове: «Мы не можам зараз цалкам адмовіцца ад ужывання суфікса «ір» у словах іншамоўнага паходжання, але сфера яго ўжывання

павінна быць строга абмежавана» (47. С.3),— гаворыць адзін з складальнікаў слоўніка, знаны мовазнавец і пісьменнік Мікола Лобан; 5) сілай традыцыі беларускай літаратурнай мовы 20-ых гадоў, а таксама традыцыямі папярэдніх гадоў: «... карэктуючае ўздзеянне тут аказала традыцыя, якая выпрацавалася на працягу папярэдніх стагоддзяў пры афармленні дзеясловаў іншамоўнага паходжання. І хоць з прычыны значнага перарыву пісьмовай гісторыі гэта традыцыя ў беларускай мове была намнога слабейшая, чым, скажам, ва ўкраінскай, яна ўсё ж аказала пэўны стрымліваючы ўплыў на працэс выцяснення дзеяслоўных форм на *-ава-* формах на *-ірава-*» (11. С.151).

Акрамя гэтых фактараў, трэба ўлічваць, што ў перадваенныя і пасляваенныя гады кола носьбітаў беларускай літаратурнай мовы значна пашырылася за кошт уключэння ў склад БССР Заходняй Беларусі. Значна ўзмацніўся ўплыў заходнебеларускіх пісьменнікаў, дзеячоў культуры на развіццё беларускай літаратурнай мовы. Асабліва важна, што большасць іх ведала не толькі беларускую і рускую мовы, але і польскую, іншыя славянскія і заходнееўрапейскія мовы.

Усе гэтыя моманты садзейнічалі пашырэнню дзеяслоўных формаў з суфіксам *-ава-*, аднак да канца праблема засваення іншамоўных дзеяслоўных асноваў не была вырашанаю. У слоўніку выразна адчуваецца сутыкненне дзвюх тэндэнцыяў у фіксацыі пазычаных дзеясловаў: уласнабеларускай і асіміляцыйнай (узнікшай пад уплывам рускай мовы) — афармляць іншамоўныя дзеясловы пры дапамозе суфікса *-ірава-*. Многія дзеясловы, зафіксаваныя ў РБС-53 без элемента *-ір-*, падаюцца ў “Глумачальным слоўніку беларускай мовы” і пазнейшых па часе выдання перакладных слоўніках у зрусіфікаванай форме. Адбыцца такое магло толькі таму, што суфікс *-ірова-* значна пашыраецца ў рускай мове, перастае ўяўляцца як элемент чужы, пурыстычныя тэндэнцыі ў дачыненні да яго слабеюць, а пад уплывам рускай мовы пазычаны суфікс пашыраецца ў беларускай і ўкраінскай мовах. Таму РБС-53 фіксуе *афішаваць, дэградаваць, анестэзаваць, гудранаваць, пламбаваць, фугаваць*, а ў ТСБМ — *афішыраваць, дэградзіраваць, інсцэніраваць, анестэзіраваць, гудраніраваць, фугіраваць, савецізіраваць*, у РБС-82 — *афішыраваць, анестэзіраваць, дэградзіраваць, пламбіраваць* і інш. У такой жа форме, з суфіксам *-ірава-*, фіксуецца большасць названых дзеясловаў у перакладных слоўніках апошніх гадоў, напрыклад, у РБС-93 — *афішыраваць, дэградзіраваць, гудраніраваць, інсцэніраваць, фугіраваць*.



«Русско-белорусский словарь» пад рэдакцыяй Я.Коласа, К.Крапівы, П.Глебкі, вызначаецца аднастайнасцю ў афармленні аддзяслоўных назоўнікаў, а менавіта, назоўнікі, утвораныя ад дзясловаў з суфіксам *-ава-*, афармляюцца пераважна пры дапамозе суфікса *-нн-е*: *асфальтаванне, адміністраванне, баластаванне, бетанаванне, бланшаванне, інсцэнаванне, пламбаванне, фатаграфаванне, цытыванне* і інш., што паказвае на пераемнасць паміж РБС-53 і слоўнікамі 20-ых гадоў, жывой народнай мовай. Аднак названыя назоўнікі і ў рускай мове маюць суфікс *-ниј-э*. Выключэннем з'яўляюцца толькі асобныя лексемы, як, напрыклад, *бранзаванне*, што мае рускі адпаведнік з суфіксам *-к-а* — *бронзировка*. Выпадкі адлюстравання перакладу рускіх лексічных адзінак, што абазначаюць вынік дзеяння і маюць суфікс *-к-а*, на беларускую мову з гэтым суфіксам вельмі рэдкія і выяўляюць, як і ў іншых слоўніках, градацыю значэнняў: 1) з суфіксам *-к-а* — вынік дзеяння: *групоўка, планіроўка*; 2) з суфіксам *-нн-е* — працэс дзеяння: *групаванне, планаванне*. Суфіксавы элемент *-ір-* у назоўніку *планіроўка* з'яўляецца выключэннем з агульнага правіла, таму што звычайна ў РБС-53 назоўнікі, утвораныя ад дзясловаў з суфіксам *-ава-*, не маюць у сваім складзе пазычанага элемента, у назоўніку *планіроўка* ён узнікае, хоць ніякай семантычнай нагрузкі не ўтрымвае. Таму гэты назоўнік трэба лічыць пазычаннем з рускай мовы, беларускаю моваю ён засвоены толькі часткова (утрымвае неўласцівы ёй элемент).

Што датычыць вытворных назоўнікаў, асноваю якім паслужылі дзясловы з элементам *-ір-*, то іх фіксацыя таксама вызначаецца аднастайнасцю і нармаванасцю. Значэнне працэсавасці перадаецца назоўнікамі з суфіксам *-нн-е* і *-к-а*, часам значэнне дзеяння і яго выніку спалучаецца ў адным назоўніку, напрыклад, *грыміроўка, кракіроўка, абмундзіраванне, зандзіраванне* і інш., або выяўляецца адасоблена: *маршыроўка, маршыраванне, газіраванне, газіроўка, бамбардзіраванне, бамбардзіроўка*. Усе назоўнікі — як утвораныя пры дапамозе суфікса *-к-а*, так і суфікса *-нн-е* — маюць у аснове пазычаны элемент *-ір-*. Аднак заўважаецца колькасная перавага назоўнікаў з суф. *-к-а*, у адрозненне ад назоўнікаў, утвораных ад дзясловаў з суфіксам *-ава-*. Калі ў групе вытворных назоўнікаў з суфіксам *-ава-* было ў 10 разоў больш назоўнікаў з суфіксам *-нн-е*, то сярод назоўнікаў, утвораных ад дзясловаў з элементам *-ір-*, іх перавага змяншаецца да 2 разоў.

Уздзеянне эстралінгвістычных фактараў на ўнутранае развіццё беларускай літаратурнай мовы было надзвычай моц-

ным. У «Русско-белорусском словаре» (1953) пад рэдакцыяй Я.Коласа, К.Крапівы, П.Глебкі намінацыі асобаў паводле дзеяння, абазначанага «іравым» дзеясловам, афармляюцца выключна пры дапамозе суфікса *-шчык*, які далучаецца да асновы дзеяслова. Пры гэтым зазначым, што калі ўтваральная аснова мела элемент *-ір-*, то і назоўнік захоўвае яго, напрыклад, *бамбардзіроўшчык*. Калі ж у дзеяслоўнай аснове пазычанага элемента няма, то і назоўнік яго не набывае, напрыклад, *бранзавальшчык*. Іншыя варыянты афармлення дадзенай групы назоўнікаў у слоўніку не сустракаюцца. Аўтары РБС-53 прызнаюць нарматыўным суфікс *-шчык*, але яго ўжыванне не робіць абавязковым выкарыстанне пазычанага элемента *-ір-*. РБС-62, які выходзіць у час заканчэння «палітычнай адлігі», у значнай ступені захоўвае зрусіфікаваныя формы, і гэта не заўсёды віна складальнікаў слоўніка, а вынік стану развіцця беларускай літаратурнай мовы ў межах Савецкага Саюза.

Тэзіс аб далейшай русіфікацыі беларускай мовы пацвярджае павелічэнне ліку дзеясловаў з элементам *-ір-* у РБС-62. Колькасныя паказчыкі сведчаць самі за сябе: слоўнік фіксуе 254 дзеясловы з суфіксам *-ава-* і 263 з суфіксам *-ірава-*. Перавага дзеясловаў з элементам *-ір-* невялікая, аднак яна выразна адлюстроўвае імкненне нармалізаваць, сістэматызаваць мову за кошт нівелявання ўласнабеларускіх рысаў. У пераважнай большасці выпадкаў РБС-62 «іравыя» структуры фіксуе ў той жа форме, што і РБС-53. Ёсць выключэнні на карысць пашырэння элемента *-ір-*. У РБС-62 сустракаем *афішыраваць*, *гудраніраваць*, *дыслацыраваць*, *дэзавуіраваць*, *інсцэніраваць*, *перфарыраваць*, *прэміраваць*.

Многія дзеясловы фіксуюцца ў двух варыянтах: з суфіксам *-ава-* і з суфіксам *-ірава-*. У РБС-62 варыянтных параў больш, чым у іншых лексікаграфічных працах. Такіх параў 17 (калі не лічыць прыставачных дзеясловаў): *адпрэпарываць*, *адпрэпарыраваць*; *акампанаваць*, *акампаніраваць*; *анансываць*, *анансіраваць*; *візываць*, *візіраваць*; *дамінаваць*, *дамініраваць*; *закансерываваць*, *закансервіраваць*; *кансерываваць*, *кансервіраваць*; *нармаваць*, *нарміраваць*; *пламбаваць*, *пламбіраваць*; *прэпарываць*, *прэпарыраваць*; *рэзюмаваць*, *рэзюміраваць*; *рафінаваць*, *рафініраваць*; *сфармуляваць*, *сфармуліраваць*; *фармуляваць*, *фармуліраваць*; *эмульсываць*, *эмульсіраваць*. РБС-62 як нарматыўныя ўводзіць і некаторыя формы з суфіксам *-ава-*: *акампанаваць*, *акуповаць*, *візываць*, *нармаваць*. Слоўнік пакідае выбар за моўнікам, што сведчыць,

у першую чаргу, пра адсутнасць якой-небудзь семантычнай нагрузкі элемента *-ір-*, а па-другое, пра станаўленне нормаў ужывання «іравых» дзеясловаў. Даючы магчымасць варыянтнага ўжывання дзеясловаў, аўтары слоўніка адчыняюць шырокі доступ дзеясловам і аддзеяслоўным утварэнням з элементам *-ір-* у пазнейшыя слоўнікі: *акупіраваць* (ТСБМ Т.1. С.219; РБС-82. Т.1. С.595; БРС-88/89. Т.1. С.117; РБС-93. Т.2. С.336), *візіраваць* (РБС-82. Т.1. С.101), *нарміраваць* (ТСБМ. Т.3. С.300; РБС-82. Т.1. С.551; РБС-93. Т.2. С.254), *пламбіраваць* (РБС-82. Т.2. С.72), *рэзюміраваць* (РБС-82. Т.2. С.328; РБС-93. Т.2. С.243).

«Беларуска-рускі слоўнік» пад рэдакцыяй К.Крапівы фіксуе таксама значную колькасць аддзеяслоўных назоўнікаў з значэннем працэсу дзеяння і выніку дзеяння, аформленых пры дапамозе суфіксаў *-нн-е* і *-к-а*. Павелічэнне колькасці аддзеяслоўных назоўнікаў сведчыць пра інтэнсіўнасць засваення беларускаю моваю пазычаных дзеяслоўных асноваў, яе паскоранае развіццё і папаўненне за кошт інавацыяў. Сярод вытворных ад дзеясловаў з суфіксам *-ава-* пераважаюць назоўнікі з суфіксам *-нн-е* (84). З дапамогай гэтага суфікса ўтвараюцца і фіксуюцца слоўнікам многія новыя назоўнікі, якіх у РБС-53 не было: *ануляванне, дыскантаванне, дыскрэдытаванне, дэнансаванне, пеленгаванне, экспартаванне* і інш.

Два аддзеяслоўныя назоўнікі з суфіксам *-к-а* падаюцца ў тым жа выглядзе, што і ў РБС-53: *арнаментоўка, мэбліроўка*. Пад уплывам рускай мовы элемент *-ір-* набываюць і іншыя назоўнікі на *-к-а*, хоць яго няма ў дзеяслове і ў назоўніку з суфіксам *-нн-е*: *ізаліроўка, ізаляванне, рэгуліроўка, рэгуляванне, транспанціроўка, транспанаванне*.

Элементу *-ір-* складальнікі слоўніка надаюць сэнсаадрознівальную ролю ў аддзеяслоўных назоўніках *сульфатаванне* і *сульфіраванне* (дзеясловаў у слоўніку няма). У першым выпадку апрадмечанае дзеянне звязана з сульфатам, а ў другім — з сульфітам. Думаецца, у назоўніку *сульфіраванне* элемент *-ір-* з поспехам мог бы быць заменены на *-іт*, г.зн., назоўнік *сульфіт* мог бы служыць утваральнаю базаю дзеяслова *сульфітаваць* поўнацю, ад гэтых зменаў сэнс дзеяслова і аддзеяслоўнага назоўніка стаў бы больш выразным, бо прычыны ўдзелу ў словаўтварэнні фарманту *-ат* і адсячэнне *-іт* вытлумачыць нельга.

БРС-62 фіксуе 51 назоўнік на *-нне*, утвораны ад дзеясловаў з суфіксам *-ірава-*. Пры дапамозе яго ўтвараюцца тыя ж

назоўнікі, што і ў РБС-37, і ў РБС-53, а таксама новыя аддзяяслоўныя назоўнікі: *аперыраванне, бравіраванне, капеліраванне, рэверсіраванне, функцыяніраванне, шаржыраванне* і інш.

Назоўнікі маюць фінальны фармант *-ка*, амаль паўтараючы РБС-37. Адхіленняў няшмат. З'яўляюцца назоўнікі *вальтажыроўка, ваціроўка, маркіроўка, касіроўка* і інш., што абазначаюць новыя рэаліі, а некаторыя назоўнікі не адлюстроўваюцца або адлюстроўваюцца ў двух варыянтах — з суфіксам *-нн-е* і *-к-а*. Увогуле, у БРС-62 група назоўнікаў, у якіх суфіксы *-нн-е* і *-к-а* служаць для размежавання сэнсу, павялічваецца. БРС-62 фіксуе 18 выпадкаў, у якіх у рускай частцы аддзяяслоўныя назоўнікі маюць суфіксы *-нн-е* і *-к-а*, і 6, дзе рускі назоўнік падаецца з суфіксам *-к-а*, а на беларускую мову перакладаюцца назоўнікамі з суфіксамі *-нн-е* і *-к-а*. Прычым у 2 варыянтах фіксуюцца і тыя назоўнікі, што папярэднімі слоўнікамі (напрыклад РБС-37) афармляліся толькі з суфіксам *-к-а*: *візіраванне, візіроўка, гравіраванне, гравіроўка, градзіраванне, градзіроўка, грыміраванне, грыміроўка, лакіраванне, лакіроўка, маскіраванне, маскіроўка, інсцэніраванне, а таксама гафрыраванне, гафрыроўка, драпіраванне, драпіроўка, лесіраванне, лесіроўка, масіраванне, масіроўка*. У прыведзеных прыкладах складальнікі слоўніка імкнуцца прытрымвацца дыферэнцыйнага падыходу ў дачыненні суфіксаў *-нн-е* і *-к-а*, міжволі ці свядома павялічваючы колькасць назоўнікаў з суфіксам *-нн-е*. Пашырэнню беларускіх словаўтваральных сродкаў садзейнічае часовая палітычная адліга, паслабленне барацьбы з праявамі нацыянальнага ў культуры. Аднак гэты працэс быў нядоўгі. У беларускай літаратурнай мове працягваюць суіснаваць зрусіфікаваныя формы і лексемы, аформленыя па законах народнай мовы. Так, ад дзеясловаў, што выступаюць у БРС-62 у двух варыянтах, назоўнікі ўтвараюцца ад дзвюх асноваў, толькі зрэдку перавага аддаецца аснове без элемента *-ір-*: *кансерваванне, але пламбаванне, пламбіраванне, прэпараванне, прэпарыраванне, рафінаванне, рафініраванне, фармуляванне, фармуліраванне, эмульсаванне, эмульсіраванне*. Двухварыянтнасць характэрная і для аддзяяслоўных назоўнікаў з суфіксам *-к-а*: *апламбоўка, апламбіроўка, пламбоўка, пламбіроўка, фармоўка, фарміроўка, фармулёўка, фармуліроўка*.

У “Падручным польска-беларускім слоўніку” пад рэдакцыяй А.Абрэмскай-Яблонскай і М.В.Бірылы пераважаюць аддзяяслоўныя субстантывы з суфіксам *-нн-е*. Толькі з суфік-

сам *-нн-е* зафіксавана 15 назоўнікаў, утвораных ад пазычаных дзеясловаў з элементам *-ір-*, і 7 назоўнікаў, утвораных ад пазычаных дзеясловаў з суфіксам *-ава-*. Суфікс *-к-а* выкарыстоўваецца значна радзей. Ад дзеясловаў з пазычаным элементам у слоўніку з суфіксам *-к-а* — 4 назоўнікі: *лакiроўка, трэніроўка, экіпіроўка, дэкаціроўка* ( у такім жа выглядзе яны падаюцца і ў іншых нарматыўных слоўніках), у 5 выпадках адначасова падаюцца назоўнікі ў дзвюх формах: з суфіксам *-к-а* і суфіксам *-нн-е*. Ад дзеясловаў, што не маюць у сваім складзе пазычанага элемента, утвараецца толькі 3 назоўнікі з элементам *-к-а*: *матывіроўка, інсцэніроўка* (у двух выпадках з'яўляецца элемент *-ір-*), назоўнік *групоўка* падаецца без пазычанага элемента. Яшчэ больш незразумелае ўзнікненне элемента *-ір-* у назоўніку *рафініраванне*, бо побач падаецца форма *рафінаваны*. Відавочна, форма *рафініраванне* — пазычанне рускага назоўніка. У канцы 60-ых гадоў формы з элементам *-ір-* пранікаюць у перыёдыку, навуковую літаратуру ўсё актыўней: «Старая філалагічная праца над дэшыфровай старажытных пісьменнасцей і тэкстаў, цяжкадступнасць якіх вынікла з моўных змен, пэўным чынам падрыхтавала ўзнікненне агульнай тэорыі *кадзіравання і дэкадзіравання...*» (77. С.51); «Гэта распрацоўка іншых спосабаў *фіксiравання моўных тэкстаў*» (77. С.48); «Выкарыстанне прынцыпаў мнематэхнікі, магчымасць пераўтварэння моўных сігналаў у некаторыя сігналы працяглага існавання з прыпісанымі ім умоўнымі значэннямі, а далей і поўнае *транспанiраванне моўных сігналаў...*» (77. С.48).

«Беларуска-рускі слоўнік» (1962) пад рэдакцыяй К.Крапівы ў афармленні намінацыі асобы паводле дзеяння прытрымваецца іншай пазіцыі, чым «Русско-белорусский словарь» 1953 года. Большая пераемнасць у фіксацыі назоўнікаў гэтай групы заўважаецца паміж «Руска-беларускім слоўнікам» 1937 года і «Беларуска-рускім слоўнікам» 1962 года. Усе назоўнікі, што абазначаюць асобу паводле дзеяння, аформленыя пры дапамозе суфікса *-шчык*, і ўсе яны абавязкова набываюць элемент *-ір-*: *ізаляваць — ізаліроўшчык, ізаліроўшчыца, мэбляваць — мэбліроўшчык, рэгуляваць — рэгуліроўшчык, рэгуліроўшчыца, праектаваць — праекціроўшчык, праекціроўшчыца, таксаваць - таксіроўшчык, таксіроўшчыца*. Ад дзеясловаў, што фіксуюцца слоўнікам у 2 варыянтах, утвараюцца назоўнікі з элементам *-ір-*: *нармаваць, нарміраваць — нарміроўшчык, нарміроўшчыца, планавачь, планіраваць —*

*планіроўшчык, планіроўшчыца, пламбаваць, пламбіраваць – пламбоўшчыца.* Без элемента *-ір-* утвараюцца аддзяяслоўныя назоўнікі *мармуроўшчык, фармоўшчык, фармоўшчыца.* Але ў рускай частцы слоўніка гэтыя назоўнікі пазычанага элемента таксама не маюць, таму гэтыя прыклады не змяняюць агульнага малюнку афармлення намінацыі чалавека паводле дзеяння. Зразумела, што ўсе назоўнікі, утвораныя ад дзеясловаў з суфіксам *-ірава-*, захоўваюць пазычаны элемент і афармляюцца пры дапамозе суфікса *-шчык*: *бамбардзіроўшчык, гравіроўшчык, грыміроўшчык, грыміроўшчыца, драпіроўшчык* і г.д. (18 назоўнікаў мужчынскага роду і 11 назоўнікаў жаночага роду). Іншыя словаўтваральныя сродкі для афармлення намінацыі чалавека паводле дзеянняў «Беларуска-рускім слоўніку» 1962 года не выкарыстоўваюцца, традыцыі афармлення такіх назоўнікаў пры дапамозе суфіксаў *-льнік, -нік*, як у «Расійска-беларускім слоўніку» (1928) М.Байкова і С.Некрашэвіча, аказаліся забытымі, незапатрабаванымі.

У пасляваенныя гады беларуская лексікаграфія працягвае інтэнсіўна развівацца, выходзіць на якасна новы ўзровень: павялічваецца колькасць лексічных адзінак, занатаваных лексікаграфічнымі працамі, выпрацоўваюцца новыя прыёмы падачы матэрыялу. 50-ыя гады — гады часовай палітычнай адлігі, што паспрыяла развіццю культуры беларускага народа, яго мовы. Ідзе працэс вяртання да сваіх каранёў, адраджэння мовы. Таму ў РБС-53 падаюцца многія формы, зарыентаваныя на народную мову. Менавіта ў гэты час пашыраюцца формы пазычаных дзеясловаў з суфіксам *-ава-*. Аднак уплыў русіфікацыйных працаў, у тым ліку і «Руска-беларускага слоўніка» 1937 года пад рэдакцыяй А.Александровіча, досыць моцны. Адсюль вялікая колькасць формаў з элементам *-ір-*. Аднак РБС-53 паспрыяў замацаванню многіх пазычаных дзеясловаў, аформленых пры дапамозе суфікса *-ава-*, што адлюстравалася ў пазнейшых лексікаграфічных працах. БРС-62 працягвае традыцыі РБС-53, «іравыя» структуры фіксуюцца пераважна ў той самай форме, адступленні невялікія, часам на карысць пашырэння суфікса *-ірава-*. Пашыраецца практыка падачы пазычаных дзеясловаў у двух варыянтах, якая пазней выяўляецца ў «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы», іншых лексікаграфічных працах. Нядобрая заслуга БРС-62 адчуваецца і ў тым, што дзякуючы яму павялічваецца колькасць дзеясловаў з элементам *-ір-* у слоўніках 90-ых гадоў. Мяркуючы па прыкладах, да БРС-62

звяртаюцца складальнікі трохтомнага «Русско-белорусского словаря» (Мінск, 1993).

50-60-ыя гады — час складаны і супярэчлівы. Значны адбітак на развіццё мовы накладваюць гістарычныя і палітычныя падзеі. У развіцці мовы праяўляюцца дзве тэндэнцыі: 1) зварот да ўласнабеларускіх лексемаў, словаўтваральных сродкаў і г.д.; 2) пашырэнне зрусіфікаваных формаў, выразаў, тэндэнцыі, што выяўляюцца і цяпер у беларускай літаратурнай мове, таму разгляд гэтага перыяду мае цікавасць не толькі для спецыялістаў па гісторыі мовы, але і ўсіх мовазнаўцаў.

**Фіксацыя пазычаных дзеясловаў у 80 — 90-ыя гады.** Канец 80 — пачатак 90-ых гадоў — час падвышанай цікавасці да пытанняў развіцця беларускай літаратурнай мовы, яе нармавання, зварот да традыцыяў 20 — 30-ых гадоў, час адраджэння мовы. Аднак аналіз лексікаграфічнага матэрыялу, у прыватнасці пазычаных іншамовных дзеяслоўных асноваў, паказвае, што перакладныя нарматыўныя руска-беларускія слоўнікі, «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы» не заўсёды адлюстроўваюць заканамернасці развіцця беларускай мовы, захоўваюць зрусіфікаваныя словы і формы.

У выніку гэтага як нарматыўныя фіксуюцца многія зрусіфікаваныя словы і формы, нягледзячы на добрыя намеры іх складальнікаў. Кансерватызм слоўнікаў, ігнараванне жывой народнай мовы выразна адчуваецца ў параўнанні з матэрыяламі друку, перакладных тэрміналагічных слоўнікаў 90-ых гадоў («Русско-белорусский словарь электротехнических терминов» Н.П.Краеўскай, Б.В.Грынберга, В.П.Краснея (Мінск, 1993), «Русско-белорусский математический словарь» пад рэдакцыяй Я.В.Радыны (Мінск, 1993), «Тэрміналагічны слоўнік па вышэйшай матэматыцы для ВНУ» Т.Сухой, Р.Еўдакіменкі, В.Трацякевіча, Н.Гудзень (Мінск, 1993) і інш.). У “Русско-белорусском словаре” (у 2-х тамах 1982 года), “Беларуска-рускім слоўніку” (1 том 1988 года, 2 том 1989 года), “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы” (у 5 тамах), “Русско-белорусском словаре” (1993 года ў 3-х тамах) дваяка фіксуюцца дзеясловы, якія маюць адпаведны назоўнік жаночага ці мужчынскага роду з простаю асноваю: *анонс — анансаваць, нуль — ануляваць, кансерва — кансерваваць, цэмент — зацэментваць, баланс — балансаваць, крэдыт — крэдытаваць, модуль — мадуляваць, манеўр — манеўраваць, парафін — парафінаваць, сорт — сартаваць* і г.д. І тут жа *афіша — афішыраваць, база — базіраваць, бокс — баксіраваць, блок —*

*блакіраваць, гастроль — гастраліраваць, код - кадзіраваць, бронь — забраніраваць, вуаль — завуаліраваць, драп — задрапіраваць, лак — залакіраваць, марш — памаршыраваць, пратакол — пратакаліраваць, фарш — фаршыраваць і г.д.* Дзеясловы ў розных слоўніках могуць фіксавацца па-рознаму: *аднікеляваць* (ТСБМ. Т.1. С.411) — *аднікеліраваць* (РБС-93. Т.2. С.93), *аксідаваць* (ТСБМ. Т.1. С.216) — *аксідзіраваць* (БРС-88. С.116, РБС-93. Т.2. С.341), *дэкараваць* (РБС-93. Т.1. С.335) — *дэкарыраваць* (ТСБМ. Т.2. С.232), *візаваць* (ТСБМ. Т.1, С.489) — *візіраваць* (РБС-82. Т.1. С.101), *завізаваць* (ТСБМ. Т.2. С.288) — *завізіраваць* (РБС-82. Т.1. С.252), *лагарыфмаваць* (ТСБМ. Т.3. С.10) — *лагарыфміраваць* (РБС-82.Т.1. С.411), *дэкараваць* (РБС-93. Т.1. С.335) — *дэкарыраваць* (ТСБМ. Т.2. С.232, РБС-82. Т.1. С.202), *пламбаваць* (ТСБМ. Т.4. С.226, БРС-88. С.226, РБС-93. Т.3. С.554) — *пламбіраваць* (РБС-88. Т.2. С.72), *рэфармаваць* (ТСБМ. Т.4. С.764, БРС-88. С.423) — *рэфарміраваць* (РБС-82. Т.2. С.332, РБС-93. Т.3. С.252), *фінішаваць* (ТСБМ. Т.5. С.136, РБС-93. Т.3. С.662) — *фінішыраваць* (БРС-82. Т.2. С.557). Як відаць з прыкладаў, вызначыць, якім тэндэнцыям аддае перавагу той ці іншы слоўнік, досыць цяжка.

Дзеяслоўныя асновы, што маюць адпаведныя нязменныя назоўнікі, афармляюцца звычайна, як і раіць тагачаснае мовазнаўства, пры дапамозе іншамоўнага элемента *-ір-*: *пары — парыраваць, гафрэ — гафрыраваць, дэфіле — дэфіліраваць, пратэжэ — пратэжыраваць*. Але і тут нямала ўтварэнняў з *-ава-*: *гафраваць, дэфіляваць, пратэжаваць, дэкальтаваць, рэзюмаваць*. Апошні дзеяслоў у РБС-82 выступае ў двух варыянтах, што сведчыць аб незначэнавасці элемента *-ір-* (*-ыр-*).

Стала з суфіксам *-ірава-* афармляюцца дзеясловы ад асновы назоўніка на *-ор, -ер, -ёр, -ір*: *гравёр — гравіраваць, выгравіраваць, дырыжор — дырыжыраваць, жанглёр — жангліраваць, крэйсер — крэйсіраваць, лідэр — лідзіраваць і інш.*

У ТСБМ, БРС-88, РБС-82, РБС-93 толькі з элементам *-ір-* выступаюць дзеясловы, пазычаныя без словаўтваральнага гнязда: *дэзавуіраваць, лавіраваць, лесіраваць, капеліраваць, мульчыраваць, мусіраваць, скіцыраваць, сінканіраваць, актэіраваць, эрадзіраваць, фарсіраваць, філіраваць, фланіраваць, фланкіраваць* (вытворныя ад гэтых дзеясловаў пад увагу не бяруцца). Як бачым, большасць з іх з’яўляецца словамі малапашыранымі, тэрмінамі розных галінаў ведаў, пра што сведчаць паметы ў слоўніках (с.-г., хім., тэхн., спец. і інш.). Статэбільнасць такіх формаў тлумачыцца, думаецца, непразрыстас-



цю кораня, пэўным чынам семантыкай, малой пашыранасцю гэтых словаў, адносна слабой ступенню засвоенасці гэтых дзеясловаў беларускаю моваю, а значыць, і непадпарадкаванасцю законам беларускай літаратурнай мовы. Аднак і ў гэтай групе дзеясловаў сустракаюцца выключэнні. У залежнасці ад падыходу складальніка слоўніка элемент *-ip-* можа адлюстроўвацца і адсутнічаць, напрыклад, дзеяслоў *скандаваць* падаецца ў ТСБМ (Т.5. С.155) без элемента *-ip-*, а ў іншых (РБС-88. Т.2. С.467, РБС-93. Т.3. С.350) выступае з *-ірава-*. Той факт, што ТСБМ фіксуе названы дзеяслоў без элемента *-ip-*, прымушае ўсумніцца ў абавязковым выкарыстанні іншых дзеяслоўных асноваў гэтай групы ў «іравай» форме, як таго патрабуюць слоўнікі.

Утваральнаю асноваю ў пералічаных слоўніках могуць выступаць назоўнікі на *-ум, -ет, -іс*. Напрыклад, назоўнік *вотум* (*-ум* адцінаецца, бо ў лацінскай мове гэта канчатак, а назоўнік пазычаны менавіта адтуль): да асновы яго далучаецца дзеяслоўны суфікс *-ірава-*. Да таго ж, трэба мець на ўвазе, што працэсы адцінання “лішніх” марфемаў адбываюцца і ў рускай мове, з якой пазычаны «іравыя» дзеясловы. Прыкладаў, якія адлюстроўваюць у рускай мове дзеяслоў з скарачанаю асноваю, а ў беларускай мове з поўнаю ці наадварот, няма.

Яшчэ адна рыса, што аб’ядноўвае слоўнікі 80—90-ых гадоў, — фіксацыя пэўнай колькасці дзеясловаў у двух варыянтах. У РБС-82 іх 8, у РБС-88 — 12, ТСБМ — 3, РБС-93 — 7. Некаторым з іх складальнікі слоўнікаў надаюць рознае значэнне, іншыя адрозніваюцца толькі структурай: *дэмаскрыраваць, дэмаскрываць; інтэрпаліраваць, інтэрпаляваць; перфарыраваць, перфарываць; інтэрпеліраваць, інтэрпеляваць; акампаніраваць, акампанываць; сфармуліраваць, сфармульваць*. Названыя дзеясловы адрозніваюцца толькі наяўнасцю элемента *-ip-*, ні ў семантыцы, ні ў сферы ўжывання аніякіх адрозненняў няма. Значыць, няма прычынаў моўнай дублетнасці. Такія формы трэба разглядаць як пераходны этап. «Лексічная дублетнасць — вынік неўсталяванасці лексічнай сістэмы. Яна заўсёды бывае часовай, бо па меры ўдасканалення і нармалізацыі літаратурнай мовы паступова змяншаецца да мінімуму» (28. С.395), — справядліва заўважае І.К.Германовіч. Але перад намі, як было ўжо адзначана, не лексічная дублетнасць, бо адзін варыянт — зрусіфікаваны дзеяслоў, а другі — іншамоўны дзеяслоў, аформлены паводле заканамернасцяў беларускай мовы. Корань у іх адзін, першакрыніца

пазычання таксама адна. Думка аб выцясненні адной з формаў пры нармалізацыі беларускай літаратурнай мовы нам падаецца слушнай, бо адначасовае існаванне амаль аднолькавых формаў у мове непатрэбнае.

У двух варыянтах падаюцца і дзеясловы *планаваць* — *планіраваць*, *фармаваць* — *фарміраваць* і вытворныя ад іх. На думку складальнікаў слоўнікаў (РБС-82, БРС-88, ТСБМ, РБС-93), гэтыя пары адрозніваюцца не толькі наяўнасцю-адсутнасцю элемента *-ір-*, але і семантыкай. Дзеясловы *планаваць* і *планіраваць*, сапраўды, адрозніваюцца семантыкай, а таксама ўтваральнай асновай (план — *планаваць*, *планер* — *планіраваць*). Тым не менш, ніякай сэнсавай нагрузкі элемент *-ір-* не нясе і аб мэтазгоднасці яго ўжывання можна спрачацца. Што да дзеясловаў *фармаваць* і *фарміраваць*, то можна заўважыць, што яны ўзаемна дапаўняюць адзін аднаго, як значэнні мнагазначнага слова.

Параўнаем, як падае іх “Тлумачальны слоўнік беларускай мовы” (Т.5. С.22):

#### ФАРМАВАЦЬ

1. Апрацоўваючы, адліваючы, штампуючы, надаваць чаму-небудзь адпаведную форму.

2. Рабіць форму для адліўкі, ліцця чаго-небудзь.

#### ФАРМІРАВАЦЬ

1. Выпрацоўваць у каго-небудзь адпаведныя рысы характару і пад.

2. Арганізоўваць, ствараць (калектыў і пад.).

3. Састаўляць (поезд), счэпліваючы ў адпаведным парадку вагоны.

Пры некаторых адценнях у значэнні гэтыя дзеясловы маюць адну агульную сему — ‘надаваць патрэбную форму’, у дачыненні да дзеяслова *фармаваць* ‘надаваць патрэбную форму неадушаўлёным прадметам’, а ў дзеяслова *фарміраваць* гэтае значэнне мае, у першую чаргу, адносіны да чалавека, яго псіхікі, пэўных якасцяў. Агульную сему, бяспрэчна, маюць мнагазначныя словы, якія падаюцца ў слоўніках адным артыкулам і не маюць адрозненняў у гучанні і напісанні. Дзеясловы *фармаваць* і *фарміраваць*, *ампутаваць* і *ампуціраваць*, *авансавачь* і *авансіраваць*, *апламбаваць* і *апламбіраваць* і інш. адрозніваюцца толькі суфіксам і тым, што апошнія маюць больш адцягненае, кніжнае значэнне. Усё сведчыць, што перад намі не амонімы, а лексічна-семантычныя варыянты дзеяслова, якія ўкладальнікамі слоўнікаў падаюцца часам як амонімы. Ва-

рыянт з элементам *-ір-* з’явіўся ў казённа-кніжнай мове пад уплывам рускай мовы, у якой падобныя дзеяслоўныя пары адрозніваюцца наяўнасцю-адсутнасцю элемента *-ір-*: *формавать і форміраваць, буксавать і буксіраваць*. Як паказвае моўная практыка, семантычная дыферэнцыяцыя, прапанаваная ТСБМ, не апраўдала сябе, практычна размежаваць дзеясловы *фармаваць і фарміраваць* нельга. Без элемента *-ір-* дзеяслоў *фармаваць* ужываецца ў тых значэннях, якія ў ТСБМ вымагаюць дзеяслоў на *-іраваць*. Напрыклад, “Спробы *фармаваць* новы погляд на гуманітарную адукацыю, падсілкоўваючыся ўчарашнімі напрацоўкамі «светлай будучыні» ідуць наперарэз дню сённяшняму (ЛіМ. – 1993. – 30 ліп. – С. 4). Мы думаем, што ў дадзеным значэнні дзеяслоў паводле ТСБМ павінен мець элемент *-ір-*, таму што падыходзіць пад першы пункт значэння *фарміраваць* (гл. вышэй), аднак аўтар артыкула (свядома ці несвядома) пазычаны элемент выкідае, і гэтак паказвае на магчымасць замены дзеяслова *фарміраваць* дзеясловам *фармаваць*, на адсутнасць усякага значэння элемента *-ір-*. Такія прыклады сустракаюцца досыць часта: “Праблема ўзнікае і застаецца – праблема пошуку меры працэнтных суадносінаў у адукацыі, *фармаванні* асобы ведаў і эмоцый” (Роднае слова. – 1993. — № 3. – С.93); “Гарманічныя суадносіны з прыродай спрыялі *фармаванню* такога выключна паэтычнага светапогляду...” (Роднае слова. – 1993. — № 8. – С.59); “...працэс *фармавання* і напаўнення беларускага этнасу за кошт аславяненых балтаў, пачаўшыся тысячагоддзе таму, сканчаецца на нашых вачах...” (В.Вячорка. Тысячагадовае суседства // 35. С.240) і г.д. У кнізе “Літаратурная Гродзеншчына” прафесар А.М.Пяткевіч, выдатна валодаючы роднаю моваю і адчуваючы ўсе тонкія адценні, нюансы роднага слова, піша: “В.Быкаў прайшоў працяглы шлях *фармавання* (...)” (74. С.44), “Духоўна *фармаваўся* Я.Брыль у бацькоўскай вёсцы Загора (...)” (74. С.45), “У выніку Гудзевіцкі музей *сфармаваўся* як унікальны паводле профілю і вельмі багаты сваімі літаратурнымі экспанатамі” (98. С.88) і інш. Прыклады паказваюць, што большасць моўнікаў ніякай семантычнай розніцы паміж дзеясловамі *фармаваць* і *фарміраваць* не адчуваюць, узнікае яна толькі на старонках зрусіфікаваных працаў па мове, а таксама ў тых артыкулах, аўтары якіх строга прытрымваюцца зрусіфікаваных правілаў.

А ў дачыненні сцвярджэння М.С.Васілеўскага, Г.Н.Клюсава аб неабходнасці ўжывання элемента *-ір-* у словах, што

пры страце яго могуць блытацца, г.зн. становіцца амонімамі, можна сказаць, што ў беларускай мове, як і ў любой іншай, амонімаў шмат, і яны зразумелыя ў кантэксте і не патрабуюць сродкаў дадатковага размежавання. Неабходнасць у такім размежаванні, думаецца, выклікаецца ўплывам рускай мовы, ці, дакладней, узнікшым пад уплывам рускай мовы стэрэатыпам неажадлівасці ўжывання пэўных словаў без элемента *-ір-* (*пазіраваць* — *пазаваць*). Паступова гэты бар’ер слоўнікамі пераадольваецца: *суміраваць* — *сумаваць*, *падсумоўваць*.

Для ўсіх нарматыўных слоўнікаў апошніх гадоў характэрна паслядоўная перадача суфікса *-ізава-* без элемента *-ір-*, нягледзячы на яго наяўнасць у рускамоўнай частцы слоўніка, а таксама незалежна ад утваральнай асновы дзеяслова. Такое афармленне абгрунтоўваецца і ў навуковых працах, дзе сцвярджаецца, што пазычаныя з рускай мовы дзеясловы з суфіксам *-ізірова-* ў беларускай мове адаптуюцца і засвойваюцца без элемента *-ір-*, складаюць самастойны тып. Выключэннем з’яўляецца пазычаны з рускай мовы дзеяслоў *савецізіраваць*, які мае элемент *-ір-* у ТСБМ, РБС-82. Зразумела, што іншамоўны элемент замацоўваецца ў рускім варыянце і з рускай мовы трапляе ў беларускую перш за ўсё па палітычных прычынах, бо ніяк інакш яго ўжыванне ў названых слоўніках не растлумачыш, сведчаннем чаго з’яўляецца форма *саветызаваць*, замацаваная РБС-93.

Дзеясловы з суфіксам *-фікава-* ў беларускай літаратурнай мове існуюць і фіксуюцца слоўнікамі без элемента *-ір-*: *уніфікаваць*, *электрыфікаваць*, *фальсіфікаваць*, *ратыфікаваць*, *русіфікаваць*, *муміфікаваць*, *натыфікаваць*, *ідэнтыфікаваць*, *інтэнсіфікаваць*. Ужыванне гэтага суфікса ў дзеясловах і аддзеяслоўных утварэннях стабільнае і нармаванае. Выключэнняў няма, ніводны дзеяслоў не набывае пазычанага элемента ў беларускай частцы слоўніка. У ТСБМ адлюстроўваецца вялікая колькасць словаў, што ўвайшлі ў беларускую літаратурную мову ў апошнія дзесяцігоддзі, асабліва шмат уключае навукавай, тэхнічнай, спецыяльнай лексікі. Якраз гэтая лексіка толькі ўваходзіць у літаратурны абыходак, таму замацаваць яе ў правільнай форме вельмі важна, трэба ўлічыць асаблівасці роднай мовы, а не арыентавацца на рускія адпаведнікі. Тым больш, што слоўнік тлумачальны, а не перакладны, дзе ўплыў рускай мовы менш адчувальны. Аднак складальнікі слоўніка арыентуюцца не на традыцыі беларускай мовы, а на пэўныя тэрэтычныя працы, што абгрунтоўваюць

ужыванне зрусіфікаваных формаў, як гэта ўдала зазначыў П.Садоўскі ў артыкуле «Час одуму». Большасць пазычаных дзеясловаў у ТСБМ фіксуецца з элементам -ір-, як і ў «Руска-беларускім слоўніку» пад рэдакцыяй А.Александровіча, пашыраюцца зрусіфікаваныя формы: *афішыраваць, базіравацца, бамбардзіраваць, грывіраваць, дазіраваць, дыскусіраваць, дэградзіраваць, дэмаскрыраваць, імігрыраваць, інтэрв'юіраваць, канкурыраваць, капіраваць, маркіраваць, маршыраваць, набальзаміраваць, нарміраваць*. Часам ТСБМ замацоўвае пазычаны элемент нават у тых словах, што ў РБС-37 яго не мелі:

РБС-37

ТСБМ

сфармуляваць  
карэктаваць  
мадэляваць  
фармаваць  
эмаляваць

сфармуляваць, сфармуліраваць  
карэкціраваць  
мадэліраваць  
фармаваць, фарміраваць  
эмаліраваць

Аднак некаторыя дзеясловы, што ў іншых слоўніках падаюцца з элементам -ір-, тлумачальны слоўнік замацоўвае без яго: *візаваць, аксідаваць, лагарыфмаваць, пламбаваць, рэзюмаваць, рэфармаваць, групаваць, датаваць, дыскантаваць, прафанаваць, прэпараваць, рэканструяваць, інструктаваць* і інш. Натуральна, што такая неардынарная праца выклікае палеміку, асабліва вострую пры ацэнцы адлюстравання адметных рысаў беларускай мовы. П.Садоўскага асабліва абурала той факт, што «адметна беларускія словы, калі ім няма адпаведнікаў у слоўніках Ушакова ці Ожагава, залічваюцца аўтарамі ў размоўныя або атрымліваюць другасную, ніжэй рангам характарыстыку і падаюцца як факультатыўны варыянт» (94. С.171), у той час як «у слоўнік пападалі такія словы, пахапліва ўжытыя журналістам-газетчыкам або машыністкай-перакладчыцай. Такія словы і словазлучэнні ідуць у слоўніку звычайна без перакладаў, напісаны курсівам. Іх – сотні. Гэтая частка слоўніка фактычна не тлумачальная, а перакладная, дакладней — скалькаваная. І праблем тут — дзесяткі». (94. С.170). А.Я.Баханькоў, Г.Ф.Вештарт, А.М.Прышчэпчык спрабуюць абвергнуць словы П.Садоўскага аб калькаванні з рускай мовы пэўнай часткі лексікаграфічнага матэрыялу: «Пры складанні аднамоўнага слоўніка ўкладальнікі не маглі ісці ад сістэмы паняццяў рускай мовы, таму што кожная мова дае свой, асобны малюнак члянэння рэчаіснасці, што знаходзіць рэальнае выражэнне ў рэестры слоў. Ісці ад сістэмы паняццяў рускай мовы практычна становіцца

патрэбай толькі пры складанні двухмоўнага руска-беларускага слоўніка, там сапраўды магчымы сітуацыі, калі для іншамоўнага слова неабходна нават «прыдумаць» адпаведнік. Але такія сітуацыі поўнасьцю выключаюцца пры складанні аднамоўнага тлумачальнага слоўніка». (9. С.206) Прыкладаў, што пацвердзілі б іх вывады, аўтары артыкула не прыводзяць, гучаць толькі выпадкі супраць П.Садоўскага ды заклікі ў абарону тлумачальнага слоўніка. Між тым афармленне «іравых» дзеясловаў мае выразны зрусіфікаваны характар, і як бы навукоўцы А.Я.Баханькоў, Г.Ф.Вештарт, А.М.Прышчэпчык ні стараліся аспрэчыць гэта, факты сведчаць самі за сябе. «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы» падае 324 беспрыставачныя і прыставачныя дзеясловы, аформленыя з элементам *-ір-*, і 340 — з суфісам *-ава-*. Лічбы досыць красамоўныя, пацвярджаюць вывады А.Я.Баханькова аб актыўным папаўненні ў 80-ыя гады групы іншамоўных дзеясловаў з суфісавым элементам *-ір-* і значнай ролі ў гэтым менавіта ТСБМ (9. С.59).

На ідэю «зліцця моваў» працуюць і перакладныя слоўнікі 80 — 90-ых гадоў. «Русско-белорусский словарь» (1982) у 2-х тамах уключае шэраг новых словаў, якіх не было ў папярэдніх РБС-53 і БРС-62. Большасць з іх — тэрміны, якія маюць спецыяльныя паметы: *бужаваць* (мед.), *дэтэрмінаваць* (мат., лінгв.), *адлавіраваць* (мар.), *перааранжыраваць* (муз.), *табуліраваць* (мат.), *плісіраваць* (спарт.), *рэверсіраваць* (тэхн.), *рэмітаваць* (фін.) і інш. Гэта сведчыць пра пашырэнне кола лексікі, ахопленай слоўнікам, а таксама аб інтэнсіўным прытоку пазычаных словаў у сувязі з развіццём навукі, тэхнікі, узнікненнем новых паняццяў і рэаліяў. Аднак інавацыяў у засваенні пазычанай лексікі РБС-82 не адлюстроўвае. Пераемнасць у афармленні лексічнага матэрыялу паміж РБС-53, БРС-62, з аднаго боку, і РБС-82, з другога, значна слабейшая, чым з зрусіфікаваным РБС-37 пад рэдакцыяй А.Александровіча. Выяўляецца гэта ў фіксацыі пазычаных дзеясловаў у такой жа форме, што і ў РБС-37, г.зн. з элементам *-ір-*: *анестэзіраваць*, *афішыраваць*, *гудраніраваць*, *дэградзіраваць*, *савецізіраваць*, *фугіраваць* і інш. Часам складальнікі падаюць з элементам *-ір-* нават тыя дзеясловы, што ў РБС-37 выступаюць з суфісам *-ава-*: *зарэгістрыраваць*, *раяніраваць*, *скандзіраваць*, *эмаліраваць* і інш. Такім чынам, РБС-82 у многіх выпадках аказваецца больш зрусіфікаваным, чым РБС-37, выдадзены ў часы рэпрэсіяў, жорсткага падаўлення ўсякіх праяваў нацыяналь-

най культуры. Складальнікі РБС-82 зрабілі яшчэ адзін крок наперад, пашыраючы, замацоўваючы ў якасці нарматыўных формы з элементам *-ip-*. З РБС-82 такія формы перайшлі ў перакладныя руска-беларускія слоўнікі пазнейшых гадоў. Некаторыя даследчыкі (як А.Я.Баханькоў) лічаць «чыстыя» пазычаныя (да іх можна аднесці і дзеясловы з элементам *-ip-*) станоўчай з’явай, абумоўленай “роўным” становішчам беларускай і рускай моваў у рэспубліцы, білінгвізмам, таму што «найбольш істотнымі асаблівасцямі змешанага білінгвізму з’яўляюцца адносна лёгкасць замены слоў роднай мовы аднолькавымі па сэнсу словамі іншай мовы і адсутнасць асаблівых цяжкасцей пры пераходзе з адной мовы на другую. Таму змешанае двухмоўе і прыводзіць да шматлікіх пазычанняў з іншай мовы» (10. С.21). Зразумела, што такое дзвухмоўе можа прывесці толькі да «трасянікі», якой нельга надаваць статус літаратурнай мовы, бо пашырэнне рускіх граматычных, словаўтваральных і іншых рысаў разбурае беларускую мову, пазбаўляе яе адметнасці і самабытнасці. Нядбайнае стаўленне да здабыткаў нацыянальнай культуры на працягу 30 — 90-ых гадоў прыводзіць да таго, што калькаванне з рускай мовы (па сутнасці засмечванне беларускай мовы) ставіцца ў заслугу складальнікам слоўнікаў. Вялікую ролю слоўнікаў у развіцці беларускай літаратурнай мовы адзначае Л.Лыч, таму той факт, што пра чысціню роднай мовы асабліва не клапаціліся пры стварэнні слоўнікаў, падручнікаў, сведчыць аб нанясенні шкоды нацыянальным інтарэсам беларускага народа (48. С.15). У моўнікаў як бы траціцца імунітэт на пазычаныя, якія, як хвароба, незаўважна і тым больш шкодна ўздзейнічаюць на здаровы арганізм мовы, перашкаджаюць развіццю. Асабліва небяспечна, што іншамоўныя словы ва ўмовах білінгвізму пераносяцца моўнікамі непасрэдна з рускай мовы. «Гэтая акалічнасць, — як лічыць А.Я.Баханькоў, — намнога ўскладняе далейшы працэс фармальнага і семантычнага асваення новых слоў (запозная «падпраўка» формы і зместу запазычанага слова ўдаецца рэдка), звужае базу для калькавання і стымулюе пранікненне ў беларускую мову пераважна «чыстых» пазычанняў» (10. С.21).

Трохтомны «Русско-белорусский словарь» 1993 года з’яўляецца чацвёртым, дапоўненым і перапрацаваным, выданнем «Русско-белорусского словаря» 1953 года пад рэдакцыяй Я.Коласа, К.Крапівы, П.Глебкі, фіксуе 896 пазычаных дзеясловаў, што ў рускай частцы слоўніка маюць элемент *-ip-*. З іх у бела-

рускай частцы слоўніка з дапамогаю суфікса *-ірава-* аформлена 353 дзеясловы, з суфіксам *-ава-* — 268, у двух варыянтах выступае 7 дзеясловаў, з суфіксам *-ізава-* — 123, з суфіксам *-фікава-* — 32, у трох выпадках сустракаем пераклад іншамоўных дзеясловаў. Як паказваюць лічбы, РБС-93 адрозніваецца ад РБС-53 не толькі колькаснымі паказчыкамі, але і якаснымі. Калі ў РБС-53 пераважалі дзеясловы з суфіксам *-ава-* (374 і 270), то ў дапоўненым выданні значна больш дзеясловаў з элементам *-ір-*. Таму, калі меркаваць па гэтых зрусіфікаваных формах, пазнейшае выданне сапраўды перапрацаванае, але гэтая перапрацоўка не на карысць беларускай літаратурнай мовы. Пераемнасць паміж РБС-53 і РБС-93 вельмі слабая, затое лёгка заўважыць блізкасць, амаль ідэнтычнасць пласту дзеясловаў з элементам *-ір-*, пададзеным у РБС-82. Аб тым, што РБС-82 паглыблена адлюстроўвае русіфікацыйныя тэндэнцыі, ужо зазначалася. Такім чынам, РБС-93 і наступныя рэдакцыі гэтага слоўніка працягваюць фіксаваць зрусіфікаваныя формы. Моўная практыка адлюстроўвае тэндэнцыю беларускай мовы да пазбаўлення элемента *-ір-*, аднак гэтая з’ява не аказала істотнага ўплыву на нарматыўны слоўнік. Ствараецца ўражанне, што складальнікі слоўніка свядома ўводзяць у абыходак дзеясловы з элементам *-ір-*, хоць у моўнай практыцы яны выцясняюцца формамі з суфіксам *-ава-*, аформленымі на ўзор спрадвечна беларускіх дзеясловаў. Такія нарматыўныя формы бачым як у тэрміналагічных слоўніках, навуковай літаратуры, так і ў перыядычным друку. Трывала замацаваліся формы *асацыяваць, апераваць, пастулаваць, базавацца, градуяваць* і інш., нягледзячы на тое, што РБС-93 дае *асацыіраваць, аперыраваць, пастуліраваць, базіравацца, градуіраваць, кадзіраваць* і інш.

Паколькі складальнікі слоўніка схільны перадаваць іншамоўныя дзеясловы з элементам *-ір-*, то не толькі дзеясловы, зафіксаваныя ў папярэдніх слоўніках, маюць яго, але і большасць уведзеных упершыню. Сярод іх як прыставачныя дзеясловы, утвораныя ў беларускай мове пазней, так і беспрыставачныя, што ўвайшлі ў нашу літаратурную мову параўнальна нядаўна: *віражыраваць, гідрыраваць, глісіраваць, грэйдзіраваць, дэмфіраваць, дэфібрыраваць, дразеліраваць, разбраніраваць* і інш. Вельмі рэдка новыя словы падаюцца з суфіксам *-ава-*.

Адступленню ад папярэдніх слоўнікаў, такіх, як РБС-37, РБС-82, няшмат. Напрыклад, у РБС-82 з элементам *-ір-* фіксуюцца *дэкарыраваць, гіпертрафіравацца, завізіраваць, зарэгі-*



*стрыраваць, фінішыраваць*, а РБС-93 падае іх з суфіксам *-ава-*: *дэкараваць, гіпертрафавацца, завізаваць, зарэгістраваць, фінішаваць*. Аднак гэтыя нешматлікія выключэнні не касуюць асноўную тэндэнцыю да перадачы русіфікацыйных формаў.

Аб актыўным улучэнні пазычаных дзеясловаў у сістэму беларускай літаратурнай мовы сведчыць утварэнне ад іх новых словаў. Значнае пашырэнне суфікса *-нн-е* ў групе назоўнікаў, утвораных ад дзеясловаў з суфіксам *-ірава-* (*-ырава-*), адлюстроўвае двухтомны «Русско-белорусский словарь» (1982) — 107 прыкладаў. 162 назоўнікі, утвораныя ад дзеясловаў з суфіксам *-ава-*, таксама маюць суфікс *-нн-е* ў беларускай частцы слоўніка, у той час як у рускай частцы — 251 назоўнік з суфіксам *-нн-е*. З суфіксам *-к-а* у беларускай частцы 43 назоўнікі, а ў рускай — 70 назоўнікаў. Адбываецца гэта за кошт таго, што беларускі суфікс *-нн-е* можа служыць адпаведнікам двух рускіх словаўтваральных суфіксаў — *-нн-е* і *-к-а*. Выпадакў такой замены 18, 12 з іх прыходзіцца на долю назоўнікаў з элементам *-ір-*, у 6 выпадках назоўнікі пазычанага элемента не маюць. Напрыклад, *акцэнтыванне, акцэнтывовка — акцэнтаванне, асфальтыванне, асфальтывовка — асфальтаванне, цементыванне, цементывовка — цэментаванне* і г.д. Акрамя гэтага, у слоўніку ёсць некалькі прыкладаў, калі ў рускай частцы ёсць назоўнік на *-нн-е* і на *-к-а*, назоўніку з суфіксам *-нн-е* адпавядае беларускі назоўнік з суфіксам *-нн-е*, а рускі назоўнік на *-к-а*, у сваю чаргу, перакладаецца назоўнікамі з суфіксамі *-нн-е* і *-к-а*, напрыклад, *ізаляванне — ізаляванне, ізалявочка — ізаляванне, ізаляроўка; групыванне — групуванне, групывовка — групуванне (действие), групоўка (объединение)* і інш. Як бачым, перад намі (на думку аўтараў слоўніка) з аднаго боку, словы аднакаранёвыя, але з пэўнаю розніцай у семантыцы, якую надаюць словам суфіксы *-нн-е* і *-к-а*. З другога боку, варыянты слова, здольныя перакладаць адзін рускі назоўнік. Пры імкненні любой мовы да эканомнасці адзін з дублетаў павінны непазбежна знікнуць, калі ўлічыць, што назоўнікі з суфіксам *-к-а* ўзніклі ў час рускамоўнага ўплыву, то пры ўзмацненні адраджэнскіх тэндэнцыяў знікнуць павінны менавіта ён.

Трэба падкрэсліць і той факт, што пры ўтварэнні назоўнікаў з суфіксам *-к-а* назіраюцца адхіленні ў рэалізацыі ўтваральнай асновы: у некаторых асновах з'яўляецца элемент *-ір-* на ўзор рускіх адпаведнікаў. Назоўнікі *пераарыенц-іроўка, інструментоўка, апламбоўка, перагрупоўка, перыфразоўка, нюансіроўка, сарціроўка, транспаніроўка, штаблялёўка*,

*цэнтроўка, ізаліроўка, групоўка, бетаніроўка, матывіроўка, праекціроўка, мэбліроўка, каліброўка, кантрасігноўка, арнаментоўка, рассартоўка* ўтварыліся ад дзеясловаў, што не мелі ў сваёй аснове элемента *-ір-*. Аднак адны назоўнікі набылі яго, а другія — не. Назоўнікі без элемента *-ір-* утварыліся ў беларускай мове ад пазычаных дзеясловаў, суфікс *-к-а* далучыўся да асновы інфінітыва (канцавы галосны ў словаўтварэнні ўдзелу не прымае), другія прыйшлі з рускай мовы ў нязменным выглядзе, часам з новымі рэаліямі, як, напрыклад, *сарціроўка* (машына) або як сінонім да беларускага слова — сінонім, які па афармленні паўтарае рускі адпаведнік. В.Г.Захарова сцвярджае, што ў дачыненні да тэрмінаў «пазычаныя матывавальныя асновы поўнасю падпарадкоўваюцца правілам словаўтварэння нацыянальнай мовы, г.зн. вытворныя ад іх тэрміны з’яўляюцца прадуктамі другаснага ўтварэння ўжо ў межах мовы, якая пазычае асновы» (34. С.8). Аднак прыклады ілюструюць адваротнае.

Русіфікацыйныя назоўнікавыя формы цягнуць за сабою цэлы шэраг зрусіфікаваных прыметніковых формаў, якія, зразумела, утвараюцца непасрэдна ад іх (нават калі ёсць беларускія формы назоўнікаў): *ізаляванне, ізаліроўка — ізаліровачны, матываванне, матывіроўка — матывіровачны*.

У групе назоўнікаў, утвораных пры дапамозе суфікса *-нн-е*, у РБС-82 не адзначана ніводнага выпадку з’яўлення пазычанага элемента *-ір-*, калі ўтваральная аснова яго не мела.

РБС-82 узаконьвае многія зрусіфікаваныя формы, якіх не было ў выданні 1953 года, уводзіць іх ва ўжытак, уплывае на іх замацаванне ў пазнейшых слоўніках.

«Беларуска-рускі слоўнік» 1988 года ў перадачы аддзяслоўных назоўнікаў шмат у чым паўтарае РБС-82. Беларуская частка аказалася ў значнай залежнасці ад рускай. Важкі крок наперад — змяншэнне ў беларускай частцы колькасці аддзяяслоўных назоўнікаў з суфіксам *-к-а*, утвораных ад дзеясловаў без элемента *-ір-*. У групе назоўнікаў, што ў рускай мове выступаюць з суфіксамі *-ніў-э, -к-а*, 8 у беларускай частцы перакладаецца толькі назоўнікам на *-нн-е*: *расквартіраванне, расквартіровка — раскватэраванне, рассорціровка, рассорціраванне — рассартаванне, ретушаванне, ретушэвка — рэтушаванне, транспарціровка, транспарціраванне — транспартаванне, транспаніраванне, транспаніровка — штабеліраванне, штабеліровка — штабеліраванне, цэнтріраванне* (у РБС-82: *транспаніроўка, транс-*

*парціроўка, штаблялёўка, штабеляванне, цэнтроўка, цэнтраванне, цэнтрыровка — цэнтраванне, цэментіраванне, цэментіровка — цэментаванне*). Аўтары “Беларуска-рускага слоўніка” добра ўсведамляюць, што такая замена адпавядае заканамернасцям беларускай мовы, у выніку чаго ўдалося ўнікнуць не толькі пазычанага элемента *-ір-*, але і суфікса *-к-а*.

У групе назоўнікаў, утвораных ад дзеясловаў з элементам *-ір-*, пазычаны элемент абавязкова захоўваецца, суфікс *-к-а* застаецца ў значнай колькасці словаў (27). Толькі ў 5 выпадках адбываецца замена рускіх назоўнікаў з суфіксамі *-ніј-э* і *-к-а* беларускім назоўнікам з суфіксам *-нн-е*: *перэформіраванне, перэформіровка — перафарміраванне, скандіраванне, скандіровка — скандзіраванне, таріраванне, таріровка — тарыраванне, утрыраванне, утрыровка — утрыраванне, эмалираванне, эмалировка — эмалираванне*.

Як і ў РБС-82, так і ў БРС-88/89, ад дзеясловаў, што маюць варыянтныя формы з элементам *-ір-* і без яго, фіксуюцца назоўнікі ў двух варыянтах: *таксаванне* і *таксіраванне* (ад таксаваць і таксіраваць), *парафразаванне* і *парафразіраванне* (парафразоваць і парафразіраваць), *перфараванне* і *перфарыраванне* (перфароваць і перфарыраваць), *плагаванне* і *плагіраванне* (плагаваць і плагіраваць), *рэзюмаванне* і *рэзюміраванне* (рэзюмаваць і рэзюміраваць), *унармаванне* і *ўнарміраванне* (унармаваць і ўнарміраваць), *франкаванне* і *франкіраванне* (франкаваць і франкіраваць), *экранаванне* і *экрانیраванне* (экранаваць і экраніраваць). Абедзве формы выступаюць як раўназначныя, ні адной з іх не аддаецца перавага.

У ТСБМ спосабы падачы аддзеяслоўных субстантываў застаюцца такія ж, як і ў перакладных слоўніках. Ад пазычаных дзеясловаў (як з элементам *-ір-*, так і без яго) утвараюцца назоўнікі з суфіксамі *-нн-е* і *-к-а*. Часцей выкарыстоўваецца суфікс *-нн-е* (толькі пры яго дапамозе афармляецца 85 назоўнікаў, што ўтварыліся ад дзеясловаў з пазычаным элементам, 128 назоўнікаў, што ўтварыліся ад дзеясловаў з суфіксам *-ава-*). Суфікс *-к-а* выкарыстоўваецца толькі ў 20 назоўніках (утваральная аснова – дзеяслоў з суфіксам *-ірава-*) і ў 8 назоўніках (утваральная аснова – дзеяслоў з суфіксам *-ава-*). У 4 назоўніках з’яўляецца элемент *-ір-*, хоць яго не мела ўтваральная аснова. Аднак асобнага словаўтваральнага фарманта *-іроўк-а* няма, таму назоўнікі *арыенціроўка, пераарыенціроўка, матывіроўка, мэбліроўка* падаюцца ў ТСБМ з элементам *-ір-* з той прычыны, што менавіта ў такой форме

замацоўваюцца яны ў перакладных слоўніках пад уплывам рускай часткі. ТСБМ не адлюстроўвае ніводнага прыкладу, дзе б элемент *-ір-* узнікаў у аддзяяслоўных субстантывах з суфіксам *-нн-е*. Паказальныя ў гэтых адносінах паралельныя формы: *перапланаванне, перапланіроўка; рэгуляванне, рэгуліроўка; транспартаванне, транспарціроўка* і інш. Выкарыстанне суфікса *-к-а* вымагае ўжывання ў гэтых назоўніках элемента *-ір-*, бо такія словаўтваральныя структуры адпавядаюць утварэнням рускай мовы. Падае ТСБМ і паралельныя формы тыпу *фармулёўка і фармуліроўка, фармуляванне і фармуліраванне, экранаванне і экраніраванне*, што паказвае на неўнармаванасць у выкарыстанні суфіксаў *-ірава-* і *-ава-*, а таксама суфіксаў *-нн-е* і *-к-а*. Не змяняецца афармленне і ў «Русско-белорусском словаре» 1993 і 1994 гадоў, якія выйшлі ў суверэннай Беларусі. РБС-93 падае самую большую колькасць «іравых» дзеясловаў. Нават «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы» не фіксуе многіх тэрмінаў, спецыяльных словаў, што падаюцца ў РБС-93. Зразумела, што і вытворных ад гэтых дзеясловаў тут таксама больш. Аднак інавацыі ў афармленні аддзяяслоўных назоўнікаў РБС-93 не адлюстроўвае, ён захоўвае спосабы засваення пазычаных асноваў, распрацаваныя ў папярэдніх слоўніках, тым самым занатоўваючы значную колькасць зрусіфікаваных формаў, што замацоўваюцца ў беларускай літаратурнай мове ў перадаенныя і пасляваенныя гады.

Значэнне працэсавасці ў аддзяяслоўных назоўніках перадаецца пры дапамозе суфіксаў *-нн-е* і *-к-а* ў беларускай і рускай частках. Перавага аддаецца назоўнікам з суфіксам *-нн-е*. Ад дзеясловаў з элементам *-ір-* утварылася 99 назоўнікаў з суфіксам *-нн-е* (паралельных формаў з суфіксам *-к-а* яны не маюць). У 21 выпадку і ў рускай, і ў беларускай частках ёсць назоўнікі, утвораныя пры дапамозе суфіксаў *-нн-е* і *-к-а*, а таксама 21 назоўнік, у якім можа выражацца значэнне апрадмечанага дзеяння і яго выніку з дапамогай суфікса *-к-а*. Разам з тым аўтарамі слоўніка адлюстроўваецца тэндэнцыя беларускай мовы да ўжывання суфікса *-нн-е* пры ўтварэнні гэтай групы назоўнікаў. У рускай частцы толькі з суфіксам *-к-а*, а ў беларускай частцы з суфіксамі *-к-а* і *-нн-е* фіксуюцца такія назоўнікі: *аблакціроўка, аблакціраванне, ангажыраванне, ангажыроўка, балаціраванне, балаціроўка, бланшыраванне, бланшыроўка, бамбардзіраванне, бамбардзіроўка, візіраванне, візіроўка* і інш. (усіх 29 прыкладаў).

Пры ўтварэнні назоўнікаў ад дзеясловаў, што не ўтрымваюць пазычаны элемент, заўважаецца пашырэнне суфікса *-нн-е* за кошт звужэння сферы выкарыстання суфікса *-к-а*. Толькі суфікс *-нн-е* маюць 133 аддзяяслоўныя назоўнікі з значэннем апрадмечанага дзеяння.

14 аддзяяслоўных назоўнікаў маюць суфікс *-к-а* і *-нн-е*. У 12 выпадках назоўнікі рускай мовы з суфіксам *-к-а* на беларускую мову перакладаюцца словамі з суфіксам *-к-а* і *-нн-е*. У 5 з іх у беларускай частцы ўзнікае элемент *-ір-* (у назоўніках з суфіксам *-к-а*): *баласціроўка, рэгуліроўка, сарціроўка, транспарціроўка, транспаніроўка*. Такую ж з’яву адлюстроўвалі і слоўнікі папярэдніх гадоў, засваенне гэтых назоўнікаў штучнае, бо словы не аформленыя па законах беларускай мовы. Трэба дадаць, што сярод 14 назоўнікаў, якія выступаюць з суфіксамі *-нн-е* і *-к-а*, 8 набываюць элемент *-ір-*: *балансіроўка, бетаніроўка, ізаліроўка, мэбліроўка, матывіроўка, нюансіроўка, арыенціроўка, праекціроўка*. Таму гаварыць аб зменах адносінаў аўтараў слоўніка да аддзяяслоўных назоўнікаў з суфіксам *-к-а* (што маюць элемент *-ір-*) няма падставаў. Як нарматыўныя прапануюцца неўласцівыя беларускай мове формы.

Слоўнікі 80-х гадоў адлюстроўваюць намінацыі чалавека паводле дзеяння з суфіксам *-шчык*: двухтомны «Русско-белорусский словарь» (1982) і «Беларуска-рускі слоўнік» (першы том — 1988, другі том — 1989 года выдання). Утварэнне гэтых назоўнікаў не вызначаецца стабільнасцю. Адны з іх далучаюць пазычаны элемент *-ір-*, другія яго не маюць. Заканамернасці ўзнікнення элемента *-ір-* у назоўніку вызначыць немагчыма. Большасць назоўнікаў фіксуецца ў той жа форме, што і ў «Беларуска-рускім слоўніку» (1962), на ўзор іх афармляюцца і новыя назоўнікі, як, напрыклад, *транспарціроўшчык, транспарціроўшчыца*. Іншыя назоўнікі падаюцца без элемента *-ір-*: *асфальтоўшчык, бронзавальшчык*. Апошні прыклад сведчыць пра выкарыстанне суфікса *-льшчык* для афармлення намінацыі чалавека паводле дзеяння. Думаецца, суфікс *-льшчык* — гэта гібрыд беларускага суфікса *-льнік-* і рускага суфікса *-щик*, бо, паводле В.Г.Захаравай, дадзены тып назоўнікаў характарызуецца даволі абмежаваным наборам суфіксавых мадэляў. У рускай мове выкарыстоўваюцца суфіксы *-щик, -чик, -ник, -тель*, а ў беларускай мове катэгарыяльнае значэнне ‘дзеяч’ рэалізуецца ў рамках мадэляў з суфіксамі *-шчык, -чык, -нік, -льнік, -іст* (74. С.24) (маюцца на ўвазе ўтварэнні не толькі ад «іравых» дзеясловаў, але і ўласнабела-

рускіх). Сярод названых В.Г.Захаравай словаўтваральных сродкаў суфікса *-льшчык* няма ні ў беларускай, ні ў рускай мовах, узнікнуць гэты суфікс мог у варунках няпоўнай рэалізацыі беларускай словаўтваральнай мадэлі з суфіксам *-льнік*. Яшчэ адну такую форму фіксуе «Беларуска-рускі слоўнік» (1988/1989): *плакіравальшчык*. Утварэнне намінацыі асобы паводле дзеяння з суфіксам *-шчык* фіксуе ТСБМ у 5 тамах. З названым суфіксам падаюцца 22 назоўнікі, утваральнаю асноваю якіх выступае дзеяслоў з суфіксам *-ірава-*, і 8 назоўнікаў, што ўтварыліся ад дзеяслова з суфіксам *-ава-*. Іншыя суфіксы, што выкарыстоўваюцца ў беларускай народнай мове для афармлення намінацыі чалавека паводле дзеяння, падаюцца вельмі рэдка. Толькі ў 2 выпадках бачым назоўнікі з суфіксам *-льнік*: *сартавальнік*, *сартавальніца*; *капіравальнік*, *капіравальніца*. Аднак і да гэтых намінацыяў аўтары слоўніка падаюць сінонімы з суфіксам *-шчык*: *сарціроўшчык*, *сарціроўшчыца*, *капіроўшчык*, *капіроўшчыца*, якія маюць паметы ‘аднолькавае значэнне з *сартавальнік* (*капіравальнік*)’. Пры ўтварэнні субстантываў з суфіксам *-шчык* *сарціроўшчык*, *сарціроўшчыца*; *планіроўшчык*, *планіроўшчыца*; *праекціроўшчык*, *праекціроўшчыца* ўзнікае элемент *-ір-*, хоць ва ўтваральнай аснове яго не было. Пры афармленні назоўнікаў іншым суфіксам пазычаны элемент знікае: *сартавальнік*, *сартавальніца*. Прыёмы афармлення намінацыяў паводле дзеяння застаюцца тымі ж, што і ў «Русско-белорусском словаре» (1982). Не адрозніваецца арыгінальнасцю і слоўнік намінацыі чалавека паводле дзеяння, распрацаваны і прапанаваны для шырокага выкарыстання В.Г.Захаравай у артыкуле «Назвы асоб па прафесіі ў тэрміналогіі машынабудавання рускай і беларускай моў» (33. С.24). У ім аўтар прыводзіць 807 адзінак, сярод іх 40 назоўнікаў, утвораных ад «іравых» дзеясловаў. Аформлены яны згодна з традыцыямі, выпрацаванымі «Русско-белорусским словарём» (1982), «Слоўнікам беларускай мовы» (1987) і «Тлумачальным слоўнікам беларускай мовы» (33. С.25). Але карані гэтых традыцыяў ідуць з «Руска-беларускага слоўніка» пад рэдакцыяй А.Александровіча. Намінацыі асобы паводле дзеяння, утвораныя ад «іравых» дзеясловаў, аформляюцца пры дапамозе суфіксаў *-шчык*, *-льшчык*, *-льнік*, 35 з іх маюць пазычаны элемент *-ір-*. Элемент *-ір-* захоўваецца ў дзеяслоўных асновах пры ўтварэнні назоўнікаў (*лакіроўшчык*, *паліроўшчык*, *нівеліроўшчык*) і набываецца ў працэсе словаўтварэння, калі ўтваральная

аснова яго не мела, напрыклад, *ізаліроўшчык, рэгуліроўшчык, азаціроўшчык*.

Толькі 5 назоўнікаў не маюць пазычанага элемента. Аформленыя яны пры дапамозе суфіксаў *-льшчык, -льнік, -шчык: бронзавальшчык, прафілёўшчык, рафінавальшчык, сартавальнік, цэментоўшчык*. Большасць названых назоўнікаў зафіксавана ў такой форме слоўнікамі 80-ых, таму ніякай інавацыі тут няма. В.Г.Захарава сцвярджае, што пры “адсутнасці ў беларускіх слоўніках тэрмінаў прымяняўся метаадэкватнага перакладу рускага тэрміна на беларускую мову з улікам структурных і семантыка-граматычных норм беларускай мовы” (74. С.25). Але прыклады ілюструюць увагу аўтара толькі да фанетычных асаблівасцяў беларускай мовы. В.Г.Захарава некрытычна ставіцца да русіфікацыйных формаў, прапанаваных слоўнікамі 80-ых гадоў, фіксуе іх у сваім слоўніку. Той факт, што ў працы В.Г.Захаравай пераважная большасць аддзяяслоўных субстантываў утвараецца пры дапамозе суфікса *-шчык, -льшчык*, а беларускія суфіксы *-нік, -льнік* выкарыстоўваюцца толькі ў асобных выпадках, гаворыць аб значным уплыве рускіх словаў на беларускія адпаведнікі. Пашырэнне суфікса *-нік* ў тэрміналогіі, пра якое паведамляе “Беларуская граматыка” (67. С.222), у працы В.Г.Захаравай не адзначаецца. Дакладна, на наш погляд, тлумачыць прычыны пашырэння русіфікаваных формаў у тэрміналогіі Л.Антанюк: “Навука, і перш за ўсё навукова-тэхнічная галіна ведаў, была ў найбольшай ступені арыентавана на запатрабаванні агульнасаюзных міністэрстваў і ведамстваў, часта – на запатрабаванні ваенна-прамысловага комплексу. У такіх умовах беларуская тэрмінасістэма... у гэтай сферы аказалася непатрэбнай” (53. С.3).

Трохтомны «Русско-белорусский словарь» (1993) адлюстроўвае намінацыі чалавека паводле дзеяння без істотных зменаў, без крытычнага асэнсавання спадчыны савецкага перыяду. Слоўнік падае 23 назоўнікі (не лічачы за асобныя формы назоўнікі жаночага роду), утвораныя ад дзеясловаў з элементам *-ір-*, усе яны аформлены пры дапамозе суфікса *-шчык: акуліроўшчык, пасіроўшчык, пікіроўшчык, сацініроўшчык, сацініроўшчыца, бамбардзіроўшчык, інсцэніроўшчык* і інш. Толькі назоўнік *плакіравальшчык* мае суфікс *-льшчык*. «Русско-белорусский словарь» (1993) надае статус нарматыўных назоўнікам *пламбіроўшчык, пламбіроўшчыца*, якія РБС-82 лічыў магчымымі і падаваў як варыянт да *пламбоўшчык, пламбоўшчыца*.

Дзеясловы з суфіксам *-ава-* праяўляюць меншую актыўнасць ва ўтварэнні намінацыі чалавека паводле дзеяння з суфіксамі *-шчык, -льшчык*. Выступаюць назоўнікі гэтай групы ў той форме, што і ў папярэдніх слоўніках: *асфальтоўшчык, бранзавальшчык, рафінавальшчык, рафінавальшчыца* і г.д. Назоўнікі, што ў РБС-82, БРС-88/89 набываюць пазычаны элемент *-ір-*, без зменаў уключаюцца ў РБС-93: *ізаліроўшчык, мэбліроўшчык, рэгуліроўшчык, транспарціроўшчык*.

Слоўнікі 80-90-ых гадоў, як перакладныя, так і «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы», падаюць пазычаныя дзеясловы ў духу традыцыі савецкага перыяду. Адсюль вялікая колькасць русіфікацыйных формаў з элементам *-ір-*. Фактычна гэтыя формы пераносяцца з аднаго слоўніка ў другі без усякіх зменаў. Зрэдку сустракаюцца выключэнні. Аднак яны не змяняюць асноўнай тэндэнцыі. Складальнікі слоўнікаў у пэўнай ступені ігнаруюць моўную практыку, матэрыялы друку, звяртаюцца да навуковых працаў савецкай эпохі — часу панавання ідэі «зліцця нацыяў і іх моваў». Акадэмічныя слоўнікі апошніх гадоў, што выйшлі ў суверэннай Беларусі, не адрозніваюцца ад папярэдніх лексікаграфічных працаў ні прыёмамі апрацоўкі матэрыялу, ні ўвагаю да заканамернасцяў беларускай мовы — і не адпавядаюць патрабаванням часу. Іх кансерватызм, арыентацыя на чужыя формы выразна выяўляецца пры параўнанні з тэрміналагічнымі слоўнікамі апошніх гадоў.

**Сучасныя тэндэнцыі ў афармленні іншамоўных “іравых” дзеясловаў.** Сярэднееўрапейскае становішча Беларусі дыктуе пэўныя ўмовы і кірункі развіцця беларускай літаратурнай мовы. Датычыцца гэта і спосабаў засваення іншамоўных дзеяслоўных асноваў, якія ў беларускай мове пад уплывам многіх гістарычных фактараў склаліся інакш, чым у рускай літаратурнай мове. У першую чаргу, гэта абумоўлена асноўнымі тэндэнцыямі развіцця беларускай літаратурнай мовы ў папярэднія перыяды, а таксама ўзаемадзеяннем беларускай літаратурнай мовы з іншымі славянскімі і еўрапейскімі мовамі, галоўным чынам з польскай і ўкраінскай. Украінская літаратурная мова, як і беларуская, у перыяд расійскай імперыі, а таксама ў савецкі час, значна русіфікавалася. Аднак з утварэннем самастойнай дзяржавы — Украіны больш актыўна пайшлі працэсы адраджэння нацыянальнай адметнасці мовы. Таму ў украінскай літаратурнай мове касуюцца рысы, што былі навязаны ёй у час русіфікацыі і засталіся штучнымі,



ненатуральнымі, нават недарэчнымі. Найбольш актыўна працэс пазбыцця неўласцівых украінскай мове рысаў ідзе ў галіне тэрмінатворчасці. Так, апошнія перакладныя руска-ўкраінскія слоўнікі выразна адлюстроўваюць тэндэнцыю да афармлення пазычаных дзеясловаў без элемента *-ip-*. У «Русско-украинском математическом словаре» (1990) з 72 дзеяслоўных асноваў з элементам *-ip-* у рускай частцы ніводзін не мае яго ў украінскай частцы: *экстраполировать* — *экстраполювати*, *альтернировать* — *альтернувати*, *варьировать* — *варіювати*, *дифференцировать* — *диференціювати*, *индуцировать* — *індукувати*, *кодировать* — *кодувати*, *конструировать* — *конструювати*, *табулировать* — *табулювати*. Украінскі мовазнаўца Т.М.Возны лічыць, што ўжыванне дзеясловаў іншамоўнага паходжання з элементам *-ip-* і ў украінскай, і ў беларускай мове тлумачыцца дзвюма прычынамі: 1) засваеннем гэтых дзеясловаў пад уплывам рускай мовы; 2) для ўнікнення аманімічнасці (26. С.58).

Што да польскай мовы, то там ніколі іншамоўныя дзеясловы не афармляліся пры дапамозе суфікса *-ipawa-*, а толькі *-owa-* (*-owa-*), г.зн., без элемента *-ip-*: *abonowac*, *dyrgowac*, *cratowac*, *cementowac* і інш. У «Падручным польска-беларускім слоўніку» (1962) пад рэдакцыяй А.Абрэмбскай-Яблонскай і М.Бірылы зафіксаваны 143 дзеясловы, што і ў беларускай, і ў польскай частцы маюць суфікс *-awa-*, 94 дзеясловы з элементам *-ip-* у беларускай частцы, у польскай элемент *-ip-* не сустракаецца. Дзіўна, але і ў гэтым слоўніку ў беларускай частцы выразна адчуваецца ўплыў рускай мовы. У беларускай частцы складальнікі слоўніка выкарыстоўваюць не адметныя беларускія формы, а формы зрусіфікавання, што замацаваліся ў тагачасных перакладных руска-беларускіх слоўніках. Аднак той факт, што большасць пазычаных дзеяслоўных формаў падаецца з суфіксам *-awa-*, сведчыць аб звароце да заканамернасцяў беларускай мовы ў афармленні іншамоўных асноваў. Многія дзеясловы, што ў «Русско-белорусском словаре» (1953) пад рэдакцыяй Я.Коласа, К.Крапівы і П.Глебкі і «Беларуска-рускім слоўніку» (1962) пад рэдакцыяй К.Крапівы фіксуюцца з элементам *-ip-*, у «Падручным польска-беларускім слоўніку» (1962) яго не маюць: *афішаваць*, *дэмашкаваць*, *перфарываць*, *фінішаваць*, *інсцэнажаваць*, *прэміяваць*. Некаторыя дзеясловы, што ў «Беларуска-рускім словаре» (1962) падаюцца ў двух варыянтах, «Падручны польска-беларускі слоўнік» фіксуе з суфіксам *-awa-*: *фармуляваць*,

*плагмаваць, рафінаваць, рэзюмаваць, закансерваваць*. Магчыма, перавага формаў з суфіксам *-ава-* тлумачыцца не толькі заканамернасцямі развіцця беларускай мовы, але і ўплывам польскай часткі слоўніка, бо менавіта ў ёй сустракаюцца формы, блізкія да беларускай народнай мовы, а не зрусіфікаваныя, што фіксуецца ў акадэмічных слоўніках. Адсутнасць элемента *-ір-* у польскай, славацкай і іншых мовах, што не зазналі ўплыву рускай мовы, а таксама выцісканне яго ў украінскай мове робіць няўстойлівым становішча *-ір-* і ў беларускай мове.

Улічваючы асаблівасці развіцця беларускай літаратурнай мовы, традыцыі афармлення іншамоўных дзеяслоўных асноваў у 20 — 30-ыя гады, многія навукоўцы раяць пазбаўляцца элемента *-ір-*. Досыць адчувальны гэты працэс у перакладных руска-беларускіх матэматычных, фізічных і іншых тэрміналагічных слоўніках. Імкненне адкідаць пазычаны элемент адлюстроўвае жывую моўную з’яву, якая даўно існуе ў моўнай практыцы. Як і ў украінскай, у беларускай мове больш чуйна рэагуюць на адраджэнскія тэндэнцыі тэрміналагічныя слоўнікі, над якімі працуюць не толькі мовазнаўцы, але і спецыялісты з розных галін ведаў. Напэўна, з той прычыны, што матэматыкі, фізікі і іншыя імкнуцца як найдакладней перадаць сэнс тэрміна, а не калькаваць рускі эквівалент, тэрміналагічныя слоўнікі найменш залежаць ад нарматыўных зрусіфікаваных слоўнікаў і арыентуюцца на народную мову і свядома ставяцца да заканамернасцяў беларускага словаўтварэння (61, 16, 45).

У 90-ых гадах выходзяць «Тэрміналагічны слоўнік па вышэйшай матэматыцы для ВНУ» (аўтары Т.Сухая, Р.Еўдакіменка, В.Трацякевіч, Н.Гудзень), «Русско-белорусский словарь электротехнических терминов» (аўтары Н.П.Краеўская, Б.В.Грынберг, В.П.Красней), «Русско-белорусский математический словарь» пад рэдакцыяй Я.В.Радыны, «Руска-беларускі фізічны слоўнік» А.І.Болсуна, «Русско-белорусский словарь спортивной терминологии», «Słownik terminologii lingwistycznej (białorusko-rosyjsko-polski i polsko-rosyjsko-białoruski)» Е.Юровіч, Я.Насовіч, Л.Панфілюк, П.Сцяцко, М.Тарасюк і інш. Яны сведчаць, што пры перакладзе рускамоўных эквівалентаў аўтары імкнуцца беларускія адпаведнікі падбіраць скрупулёзна, з улікам фанетычных, марфалагічных, словаўтваральных асаблівасцяў беларускай мовы.

Словам, у развіцці беларускай мовы пачаўся новы, незалежніцкі перыяд. Аднак ступень адлюстравання беларускіх

асаблівасцяў у слоўніках розная, што залежыць, думаецца, ад навуковага светапогляду, адчування мовы і густу аўтараў. У «Русско-белорусском словаре электротехнических терминов» Н.П.Краеўскай, Б.В.Грынберга, В.П.Краснея 26 дзеясловаў, дзе-епрыметнікаў з суфіксам *-ава-* і толькі 7 з суфіксам *-ірава-*. Прычым з суфіксам *-ава-* афармляюцца некаторыя лексемы, якія нарматыўныя слоўнікі раяць ужываць з элементам *-ір-*: *браняваны кабель, праграмуемы кантралёр, рэкупераваная энергія, сіметрвальная схема, тактуемы ўвод*. Дае слоўнік узор замены рускага тэрміна з пазычанаю асноваю ўласнабеларускім адпаведнікам: *результурующее поле — выніковае поле*, што адлюстроўвае магчымасці беларускай мовы ствараць тэрміналагічныя адзінкі на ўласнай лексічнай аснове.

Яшчэ больш яркім прыкладам перадачы асаблівасцяў беларускай мовы служыць афармленне «іравых» дзеясловаў у «Тэрміналагічным слоўніку па вышэйшай матэматыцы для ВНУ». З 89 прыкладаў «іравых» дзеясловаў і аддзеясловаў утварэнняў рускай часткі ніводны не мае элемента *-ір-* у беларускай частцы. Галоўная рыса слоўніка — пазбыццё пазычаных выказаў, словаў, элементаў, сярод якіх і элемент *-ір-*. Іншамоўныя дзеясловы і аддзеясловаўныя ўтварэнні афармляюцца на ўзор беларускіх (*гора — гараваць, бяда — бедаваць, сум — сумаваць* і інш.). Сярод тэрмінаў, што падаюцца ў слоўніку з суфіксам *-ава-*, такія, як *кантраляваць, лагарытмаваць, арыентавацца, камбінаваць* і інш., дзе стала ўжываецца беларускі суфікс, так і тыя, што фіксуюцца ў розных крыніцах у розных варыянтах, інакш, пэўным чынам, інавацыі слоўніка: *аксіямаваць, аксіямаваны, альтэрнаваць, нармоўны, карэляваная, апераваць, камутавальны, варываць, градуяваць, пастулаваць, патэнцыяваць*. Некаторыя тэрміны падаюцца ў двух варыянтах: 1) пазычанае слова; 2) беларускі пераклад яго. Напрыклад, *апраксіямаванне, набліжэнне; інтэрпрэтаваны, тлумачальны*. Магчымы толькі беларускі адпаведнік: *базіроўвацца — грунтавацца, асноўвацца, результирующей — вынікоўны*.

Свядомым падыходам да адлюстравання спрадвечна беларускіх асаблівасцяў у тэрміналогіі вызначаецца таксама і «Русско-белорусский математический словарь» пад рэдакцыяй Я.В.Радыны. Выпрацаваны крытэрыі размежавання нормаў і парушэнняў іх, таму няма рознагалосся ў падачы матэрыялу, неўласцівых беларускай мове сродкаў словаўтварэння. Уступ да слоўніка — гэта паслядоўна выкладзеная

канцэпцыя перакладу рускіх тэрмінаў, «выключэння русізмаў і слоў, утвораных па чужых беларускай мове мадэлях (*прэдзел, прадстаўленне, убываць*, з суфіксамі *-ір-, -ем-, -уч-, -юч-*)» (59. С.6), таму складальнікі слоўніка, лічачы ужыванне суфікса *-ірава-* (*-ырава-*) парушэннем нормы беларускай мовы, падаюць ўсе дзеясловы і дзеепрыметнікі з суфіксамі *-ава-* (*-ява-*): *камутавачь, кампанавачь, кадавачь, абсалютна інтэгравальны, аксіяматызаваны, алгебра градуяваная, алгебра індукаваная, базіс унармаваны, дрэва фундаванае, матрыца транспанаваная, мноства ортаўнармаванае, модуль каіндукаваны* і г.д.

Адмоўна адносяцца да элемента *-ір-* і складальнікі «Руска-беларускага фізічнага слоўніка» (Мінск, 1994) У.Самайлюковіч, У.Пазняк, А.Сабалеўскі. Рэдактар В.Вячорка, залічваючы элемент *-ір-* да неўласцівых беларускай мове сродкаў, сцвярджае, што «ў межах БССР вялася моўная палітыка, скіраваная адначасова на звужэнне сферы ўжывання беларускай літаратурнай мовы і на гэтак званае «збліжэнне» беларускай і рускай моваў, г.зн. на выкасанне правапісных, граматычных, словаўтваральных, лексічных і сінтаксічных асаблівасцяў беларускай мовы» (36. С.3), таму і мэта слоўніка — пазбыцца русіфікацыйных формаў, стварыць нацыянальную адметную тэрміналогію. Таму ў слоўніку з 19 дзеясловаў і 32 аддзеяслоўных утварэнняў, што ў рускай мове маюць элемент *-ір-*, ніводны не мае яго ў беларускай частцы. З суфіксам *-ава-* фіксуецца дзеяслоўныя асновы, што ў іншых лексікаграфічных працах падаюцца з элементам *-ір-*: *бомбардзіраваць — бамбавачь, варыяваць — варыявачь, дэтаніраваць — дэтанавачь, дыссаніраваць — дысанавачь, дысоцыіраваць — дысацыявачь, дыферэнцыраваць — дыферэнцавачь, каскадыраваць — каскадавачь, лакіраваць — лакавачь, сканіраваць — сканавачь, флюктуіраваць — флюктуявачь, форсіраваць — фарсавачь, эвакуіраваць — эвакуявачь, юстыраваць — юставачь.*

Узорам паслядоўнага адлюстравання асаблівасцяў беларускай мовы ёсць найноўшы «Руска-беларускі фізічны слоўнік» (Гродна: ГрДУ, 1999. — 498 с.). Яго аўтары А.М.Каладзінскі, Д.М.Карацінская, П.У.Сцяцко прыняцкова пазбягаюць ужываць элемент *-ір-* пры афармленні іншамоўных дзеяслоўных асноваў, усе пазычаныя дзеясловы падаюцца, як і ўласнабеларускія, з суфіксам *-ава-*: *абсарбаваць, абстрагаваць, акумуляваць, балансавачь, градуявачь, дазавачь, інтэгравачь, кандэнсавачь, лакавачь, пеленгавачь, пастулавачь* ды інш. Фікса-

цыя іншамоўных дзеяслоўных асноваў вызначаецца не толькі стабільнасцю і аднастайнасцю, але і глыбокай прадуманасцю спосабаў афармлення лексічных адзінак, што ў іншых лексікаграфічных крыніцах падаюцца па-рознаму. Большасць іншамоўных дзеясловаў з'яўляецца тэрмінамі на сучасным этапе развіцця мовы, але, як сведчыць Н.С.Авілава, у сучаснай мове развіццё словаўтваральных тыпаў з іншамоўнымі вытворнымі асновамі і фармантамі характэрна для мовы навукі і тэхнікі, для ўзніклай патрэбы стварэння тэрміналогіі і выражэння адцягненых па значэнні рэаліяў (паняццяў) і дзеянняў. Менавіта з навукі і тэхнікі гэтыя дзеясловы (як пазычаныя, так і ўтвораныя з іншамоўнымі суфіксамі і асновамі) пранікаюць у агульналітаратурную мову, што звязана з яе інтэлектуалізацыяй (2. С.18).

Улічыўшы вопыт папярэдніх лексікаграфічных працаў, сучасныя тэндэнцыі афармлення пазычаных дзеясловаў у беларускай мове, словаўтваральныя асаблівасці іншамоўных дзеяслоўных асноваў, прапануем некаторыя спосабы афармлення іншамоўных дзеясловаў у залежнасці ад іх словаўтваральнай асновы ці суаднесенасці з пэўным назоўнікам, якія адпавядаюць асноўным тэндэнцыям развіцця беларускай літаратурнай мовы. Думаю, можна пагадзіцца з П.У.Сцяцко, што агульнасць асновы пазычанага дзеяслова і назоўніка, які не мае элемента *-ір-*, дапамагае і дзеяслову пазбыцца яго: «Іншамоўныя дзеясловы звычайна маюць у беларускай мове аднакаранёвыя назоўнікі, з якімі яны суадносяцца ці ад якіх яны ўтвораныя, з якімі маюць агульную аснову. Усё гэта і спрыяе выкарыстанню гэтых дзеясловаў без элемента *-ір-*»(51. С.255). А таксама таму, што гэты элемент беларускай мове, як і іншым славянскім мовам (акрамя рускай) неўласцівы. Элемент *-ір-* у беларускай літаратурнай мове выкарыстоўваецца толькі ў складзе суфікса *-ірава-*, але тут яго становішча няўстойлівае, бо яго няма ў суфіксах *-ізава-*, *-фікава-* (у рускай літаратурнай мове ім адпавядаюць *-изирова-*, *-фицирова-*, *-ирова-*). Усеагуны стандарт – руская мова – доўгі час з'яўляўся ўзорам для афармлення ўсіх пазычаных словаў.

Думаецца, пазычаныя дзеяслоўныя асновы павінны афармляцца толькі пры дапамозе суфікса *-ава-* ў наступных выпадках:

1. Калі словаўтваральную базу служыць невытворны пазычаны назоўнік, што бытуе ў беларускай мове (назоўнік можа быць як зменным, так і нязменным): *афіша* — *афішаваць*, *база* — *базаваць*, *базавацца*, *блок* — *блакаваць*, *бронь* —

браняваць, лак — лакаваць, бальзам — бальзамаваць, грым — грымаваць, драп — драпаваць, код — кадаваць, праграма — праграмаваць, касцюм — касцюмаваць, курс — курсаваць, нікель — нікеляваць, зонд — зандаваць, плісэ — плісаваць, прагрэс — прагрэсаваць, марш — маршаваць, раён — раянаваць, рэванш — рэваншаваць, сальфеджыё — сальфеджаваць, сталь — сталяваць, фокус — сфакусаваць, форма — фармаваць, тон — танаваць, траўма — траўмаваць і г.д. Выключэнняў быць не павінна, бо падставаў для гэтага няма, нягледзячы на тое, што ёсць даследчыкі (у іх ліку і Г.М.Мезенка), якія лічаць, нібыта дзеясловы ад зменных назоўнікаў павінны афармляцца пры дапамозе суфікса -ава-, а «дзеясловы беларускай мовы, матываваныя нязменнымі назоўнікамі, афармляюцца, як правіла, суфіксам *-ірава-*» (52. С.9-10). Афармленне з суфіксам -ава- дзеясловаў ад нязменных назоўнікаў выглядае натуральным, элемент -ір- толькі падкрэслівае пазычанаць, незасвоенасць як дзеяслова, так і ўтваральнай асновы. Моўная практыка, сучасны перыядычны друк пацвярджае гэта фіксацыяй дзеясловаў і аддзеяслоўных дэрыватаў з суфіксам -ава-, што ўтварыліся ад пералічаных назоўнікаў (на суперак рэкамендацыям слоўніка): «У гэтай сувязі будзе мэтазгодным прывесці тут цытату з Вучэння Жывой Этыкі, якая прасвятляе той бок магіі, які звычайна не *афішуецца*» (Роднае слова. — 1993. — № 8. — С. 63); «Як бальшавікі *рэфармавалі* беларускую мову?» (76. С. 67); «Заўважце, што *рэзануюць*» пакуль нелітаратурныя колы» (ЛіМ. — 1995. — 28 крас. — С.6.); «...на месцы гарадзішчаў пачалі *фармавацца* пасяленні новага тыпу — гарады» (Т.Габрусь. Калі змоўкнуць і песні, і паданні... // Роднае слова. — 1993. — № 8. — С. 74.); «Гэтым самым уводзіцца ў зман пэўнае асяроддзе, скажам, рускамоўнае, *траўмуюцца* тыя, хто ў творчым росквіце...» (Г.Далідовіч. Дзяржаўнаму мужу — па-дзяржаўнаму // ЛіМ. — 1994. — 14 кастр. — С. 3.) «Культура нібыта *закадаваная* ў мове...» // Спадчына. — 1994. — № 4. — С.104.); «Пакуль ішло галасаваньне, натоўп эндэкаў запрудзіў усю Вайсковую вуліцу (...), *блякуючы* ў такі спосаб Сойм» // Спадчына. — 1994. — № 4. — С.109.) і інш.

2. Утваральнаю асноваю здатны выступаць і вытворныя (этымалагічна) назоўнікі на *-ент* (гэтая фіналь пры ўтварэнні дзеясловаў звычайна захоўваецца): *ангажэмент* — *ангажэментавецца*, *апанент* — *апанентаваецца*, *дэпанент* — *дэпанентаваецца*, *асістэнт* — *асістэнтаваецца*, *канкурэнт* — *канкурэнтаваецца*

*таваць, пігмент — пігментаваць, а не апаніраваць, асіціраваць, канкурыраваць, як прапануе «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы» і іншыя. Пры такім утварэнні выразна адчуваецца ўтваральная аснова. Сюды ж можна аднесці як утваральную базу назоўнік *апладысменты — апладысментаваць*, таму што дзеяслоў *апладыраваць* не адлюстроўвае ўнутранай структуры слова, незразумела, як і ад якога слова ён утварыўся. У перыядычным друку сустракаем прыклады дзеясловаў з адцінаннем фінальнага *-ент* утваральнай асновы: «Шляхта ўмешвалася ў гандаль і, будучы ўпрывілеяванай ды ня плацячы вывознага і ўвознага мыта, моцна *канкуравала* з гарадскімі купцамі...» (53. С.103); «...вучоныя ды інжынерна-тэхнічныя кадры, акадэмічныя інстытуты — былі спрэс *ангажаваны* ВПК...» (Мы — апошнія. За намі чарга... // ЛіМ. — 1993. — 18 кастр.— С. 3.) і інш. Мяркую, што пры скарачэнні ўтваральнай асновы (за кошт *-ент*) разбураецца словаўтваральная мадэль і цяжка вызначыць, у якой утваральнай аснове гэтая фіналь удзельнічае ў словаўтварэнні, а ў якой не, бо і слоўнікі часам падаюць прыклады ўдзелу фіналі *-ент* у словаўтварэнні: *аргументаваць, арнаментавачь, пігментаваць*.*

3. Суфікс *-ава-* (*-ява-*) можа непасрэдна далучацца да асновы назоўніка на *-аж* (у выпадках, калі *-аж* маюць і іншыя роднасныя словы): *бандаж, бандажны — бандажаваць, ваяж, ваяжны — ваяжаваць, дрэнаж, дрэнажны — дрэнажаваць, мантаж, мантажны — мантажаваць, дэмантажаваць, камуфляж, камуфляжны — камуфляжаваць, бліндаж, бліндажны — бліндажаваць* (а не *бліндзіраваць*, як падае «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы»).

4. Пры ўтварэнні дзеясловаў ад назоўнікаў з фінальнаю часткаю *-ер, -ёр, -ір, -ор* дзеяслоўны суфікс *-ава-* можа далучацца да ўсёй асновы: *рэжысёр — рэжысераваць, крэйсер — крэйсераваць, трэнер — трэнераваць, жанглёр — жанглераваць, стажор — стажараваць* і інш. Такая мадэль не парушае словаўтваральных заканамернасцяў беларускай мовы і спрыяе дакладнаму разуменню семантыкі дзеяслова. Утварэнне дзеясловаў ад назоўнікаў гэтай групы з адцінаннем фінальнай часткі падаецца менш удалым з той прычыны, што *-ер, -ёр, -ор, -ір* служыць для ўтварэння назваў асобаў (часта), прадметаў (рэдка), якія становяцца базай для ўтварэння дзеясловаў. Афармленне пры дапамозе суфікса *-ава-* дзеясловаў, што матывуюцца назоўнікамі на *-ер, -ёр, -ір, -ор* — з'ява не новая не толькі

для беларускай, але і іншых моваў. Напрыклад, Н.С.Авілава, разглядаючы працэс пранікнення пазычаных дзеясловаў у рускую мову, заўважае, што працяглы час у рускай мове (пад уплывам польскай) ужываецца дзеяслоў *крейсеровать* «быць крейсером», а таксама *крейсовать* (1. С.38). У беларускай мове ў 30-ыя гады такія дзеясловы таксама ўтвараліся з адцінаннем фінальнай часткі: *дызертаваць* (3. С.98). Аднак такія формы падаюцца менш удалымі, бо пэўным чынам зацямняецца сэнс вытворнага дзеяслова. Далучэнне элемента *-ір-* да скарочанай асновы, зыходзячы з заканамернасцяў беларускай літаратурнай мовы, растлумачыць нельга, як і прычыны адцінання фіналі ў аснове.

5. Дзеясловы здольныя ўтварацца і ад назоўнікаў з фіналямі *-ацыя*, *-цыя*, *-ія*, пры гэтым фінальная частка адцінаецца: *аперацыя* — *апераваць*, *асацыяцыя* — *асацыяваць*, *варыяцыя* — *варыяваць*, *вібрацыя* — *вібраваць*, *акамадацыя* — *акамадаваць*, *акупацыя* — *акупаваць*, *дыферэнцыяцыя* — *дыферэнцыяваць*, *дэградацыя* — *дэградаваць*, *інвестыцыя* — *інвеставаць*, *інтэрпаліцыя* — *інтэрпаліваць*, *дыслакацыя* — *дыслакаваць*, *перфарцыя* — *перфарваць*, *перлюстрацыя* — *перлюстраваць*, *рэстаўрацыя* — *рэстаўраваць*, *транскрыпцыя* — *транскрыбаваць* і г.д. Натуральнымі ёсць пералічаныя формы, бо маюць сваю матывацыю. Элемент *-ір-* прыводзіць да штучнасці, надае афарбоўку чужаземнасці, часта зацямняе матывацыю, як, напрыклад, у дзеяслове *інфіцыраваць*. Слоўнікі падаюць дзеясловы, утвораныя ад назоўнікаў на *-ацыя*, *-цыя*, *-ія*, дваяка: у адных выпадках з суфіксам *-ава-*: *апеляваць*, *артыкуляваць*, *дэзінфармаваць*, *імітаваць*, *інкруставаць*, *рэгістраваць*, *фатаграфавачь* і інш., у другіх — з суфіксам *-ірава-*: *асацыіраваць*, *аперыраваць*, *аперцыпіраваць*, *амнісціраваць*, *анексіраваць*, *анестэзіраваць*, *дыферэнцыраваць* і інш. (такіх формаў больш). Такая непазасядаўнасць разбурае словаўтваральную мадэль, выяўляе неўнармаванасць засваення пазычаных дзеясловаў, матываваных назоўнікамі на *-ацыя*, *-цыя*, *-ія*. Моўная практыка паказвае, што большасць моўнікаў аддае перавагу ўтварэнню дзеясловаў, дзеепрыметнікаў з суфіксам *-ава-*, не зважаючы на рэкамендацыі лексікаграфічных даведнікаў: «І сам Карызна, і другія героі, зразумела, не ўсведамляюць, што імі нехта лоўка *маніпулюе*» (Т.Мушынская. Ён умеў бачыць свайго ўлюбёнага чалавека...// Роднае слова. — 1993. — № 8. — С.37.); «Але гэты акт увасобіў у сабе нацыянальна-дэмакратычны патэнцыял беларусаў, *рэаніма-*



ваў важнейшую ідэю...» (Мы — апошнія. За намі чарга... // ЛіМ. — 1993. — 17 крас.— С. 4.); «Па-другое, існуючая ўлада — *карумтаваная*» (С.Дубянецкі. Небальшавіцкая ўлада — тормаз адраджэння // ЛіМ. — 1994. — 29 чэрв. — С.5.), “Дарэчы, нашы кнігі *датуюцца* дзяржавай, а з другога боку ідзе аплата кнігадрукуючымі арганізацыямі. Датацыі мы атрымліваем *своечасова*” // ЛіМ. — 1995. — 17 ліст.—С.4); “Адна справа *дэманстраваць* свой патрыятызм у спрыяльных умовах, другая — *пераадольваць* супраціўленне матэрыялу” ( Васілеўскі П. Хлеб і кніга // 35. С.43) і інш. А раз такія дзеяслоўныя формы ўвесь час пашыраюцца, то яны і адпавядаюць заканамернасцям беларускай мовы.

Больш складана вызначыць заканамернасці ўтварэння іншамоўных дзеясловаў ад назоўнікаў з фіналлю *-ія*, бо, як паказвае лексікаграфічны матэрыял і сведчыць моўная практыка, дзеяслоўны суфікс *-ава-* (*-ява-*) можа далучацца як да асновы назоўніка (фіналь не адцінаецца) — *прэміяваць*; так і з скарачэннем асновы: *амніставаць* (РБС-28. С.4), *дыскутаваць* (РБС-28. С.99), *кап’яваць* (РБС-28. С.630), *фантазьяваць* (БРС-26. С.332, РБС-28. С.665) і інш. Яшчэ Г.М.Мезенка заўважыла, што частка дзеясловаў, суадносных з назоўнікамі на *-ія*, імкнецца да афармлення з суфіксам *-ава-*, а не *-ірава-*. Аднак форма *прэміяваць*, на яе думку, недапушчальная, бо фінальная частка пры словаўтварэнні павінна адцінацца (52. С.19). Разам з тым заўважыла яна, што прызначэнне гука [j] прадухіліць суседства дзвюх галосных (52. С.19). Пры ўтварэнні дзеяслова *прэміяваць*, думаецца, менавіта з такой функцыяй гука [j] мы сустракаемся. А калі ўлічыць, што словаўтваральная аснова складаецца толькі з двух складоў, а без часткі *-іj-* сэнс слова зацямяецца, то ўтварэнне дзеяслова ад поўнай асновы (прэмі-j-) падаецца бяспрэчным. Моўная практыка пацвярджае гэта: *прэміяваць* (56. С.581).

Пра ўтварэнне з суфіксам *-ава-* дзеясловаў ад назоўнікаў на *-ія* сведчаць і іншыя прыклады: «Іван Жахлівы... сур’ёзна мерыўся здзейсніць даўнія мроі маскоўскіх уладароў — *анексаваць* тэрыторыю Беларусі» (Сагановіч Г. Маскоўскі Нерон // 35. С.191), «Нацыянальна свядомая частка грамадства наіўна кідаецца ў спрэчку наконт пераваг дзвюх граматык — Тарашкевічавай і наркомаўкі, *дыскутуючы* аб разыходжанні ў трактоўцы мяккасці падвоеных зычных...» (Мы — апошнія. За намі чарга...// ЛіМ. — 1993. — 17 крас. — С.4); “У 1933-1934 гадах былі *рэпрэсаваныя* практычна ўсе святары як каталіцкай, так і праваслаўнай канфесіі” (76. С.67) і інш.

6. Калі ў беларускай мове выкарыстоўваецца некалькі аднакаранёвых іншамоўных словаў, то ў ролі ўтваральнай асновы выступае іх найбольш агульная частка: *функцыя, функцыянер, функцыянальны, функцыяналізм — функцыянаваць, санкцыя, санкцыянер — санкцыянаваць, рацыя, рацыянальны, рацыяналізм — рацыянаваць, калекцыя, калекцыянер — калекцыянаваць*. Менавіта такі спосаб як найбольш прыдатны для ўтварэння гэтай групы дзеясловаў называе П.Сцяцко (79. С.5). У формах, зафіксаваных у слоўніках, элемент *-ір-* толькі абцяжарвае і без таго складаную аснову, ніякай функцыі не выконваючы, таму моўнікі рашуча выкідваюць пазычаны элемент: «Галоўнае - гарантаваць поўную бяспеку *функцыянавання АС*» (Замскі М. Маладое віно ў старыя мяхі? // ЛіМ. — 1994. — 14 кастр. — С.2); «Чытачоў «ЛіМа» заўсёды хваліла ўсё, што звязана з роднай мовай — сферай яе ўжытку, *функцыянаваннем*, развіццём» (Каржанеўская Г. Крылоў таксама «думаў» пра Беларусь // ЛіМ. — 1993. — 21 мая. — С.3); «Часта апранаўся ў чорнае і насіў шмат каштоўнасцяў, да *калекцыянавання* якіх меў вялікую схільнасць» (Барбара Радзівілянка — другая жонка Жыгімонта Аўгуста // Спадчына. — 1994. — № 5. — С.77); «Дадзеныя гістарычнай граматыкі сведчаць аб тым, што слова *эвалюцыянуе*» (75. С.151) і інш.

7. Утваральнай асновай могуць выступаць і вытворныя назоўнікі з *-ат-а, -іс, -ант-а*, пры гэтым названія фінальных часткі адцінаюцца: *плагіят — плагіяваць, пастулат — пастулаваць, рэферат — рэфераваць, экспанат — экспановаць, цытата — цытаваць, тэзіс — тэзаваць*. Прычынаў адцінення фінальнай часткі некалькі: 1) такая словаўтваральная мадэль ужывалася раней і прыжылася; 2) для разумення семантыкі дзеяслова фіналь непатрэбная, бо ніякіх семантычных адценняў не нясе. У моўнай практыцы адназначна пануюць такія формы: «Пісьменнік цытуе і *каментуе* асобныя фразы з лекцыі...» (Абабурка М. Мова твораў Максіма Гарэцкага // Роднае слова. — 1993. — №8. — С.32); «Яны, праўда, потым *экспанаваліся* на іншых выставах, рэпрадукаваліся ў часопісах...» (35. С.42); «Магчыма, і сапраўды Мурашку называлі сотнікам Нячая дзеля таго, каб больш *кампраметаваць* апошняга ў вачах маскоўскіх уладаў» (Сагановіч Г. Невядомая вайна // Спадчына. — 1993. — № 6. — С.101); «Патрэцяе, адбіранне дабротаў у ніжэйшых рангам без сутычак, “па праву” дамінавання» (Спадчына. — 1994. — № 4. — С.97).

8. Многія іншамоўныя дзеясловы прыйшлі ў нашу мову без словаўтваральнага гнязда, утваральная аснова іх невядо-

мая. Частка іх стварыла словаўтваральнае гняздо на беларускай глебе, у якое ўваходзяць назоўнікі, дзеепрыметнікі, дзеепрыслоўі (аднак аддзяяслоўныя ўтварэнні пад увагу не бяруцца), іншыя, як *бісіраваць, лавіраваць, веніраваць* і г.д. засталіся па-за «сваяцкімі» адносінамі. І ў першым, і ў другім выпадку, улічваючы заканамернасці беларускай мовы, таксама трэба імкнуцца пазбягаць чужароднага элемента, які нічога, акрамя падкрэслення слабой ступені засваення гэтых дзеясловаў беларускаю моваю, не нясе. Таму больш рацыянальна ўжываць: *баражаваць, балатаваць, татуяваць, прэпараваць, трасаваць, санаваць* і інш. Невыкарыстанне элемента *-ір-* не перашкаджае дакладнаму разуменню сэнсу гэтых дзеясловаў, пра што сведчыць фіксацыя такіх дзеясловаў без элемента *-ір-* у слоўніках 20-30-ых гадоў і ў сучаснай моўнай практыцы (*балатаваць, татуяваць, скандаваць, легаваць*). Значыць, рэч не ў тым, што элемент *-ір-* выконвае нейкую функцыю, а ў крыніцы непасрэднага пазычання. Пэўнае значэнне мае і звычка, стэрэатып мыслення, боязь адысці ад рускіх адпаведнікаў. Напэўна, у гэтай групе дзеясловаў пазіцыя элемента *-ір-* значна больш трывалая, чым у іншых групах дзеясловаў, што маюць суадносныя назоўнікі. Вызваленне ад неўласцівых беларускай мове элементаў не можа быць імгненным, аднаразовым актам. Але гэты працэс незваротны, і ў словах, дзе можна яго ўнікнуць, ужываць яго няма патрэбы. У польскай і ўкраінскай мове такія дзеясловы таксама афармляюцца пры дапамозе суфікса *-ова-* (польск.) і *-ува-* (укр.): *балотувати, татуювати, легувати* (укр.), *balotować* (польск.) або замяняюцца ўласнымі адпаведнікамі: *забалаціраваць — przegłosować* (56. С.597). У беларускай мове ў некаторых выпадках пазычаны дзеяслоў з элементам *-ір-* замяняецца, як ужо зазначана намі, уласнабеларускім (з іншым каранем) дзеясловам ці асобным словазлучэннем (37. С.28): *галопіраваць — ехаць (бегчы) галопам* (РБС-93. Т.1. С.296), *молніраваць — тэлеграфавачь маланкай* (РБС-93. Т.1. С.459), *протранжыраваць — прамаматаць, змарнатраваць* (РБС-93. Т. 3. С.112), *сервіраваць — накрываць на стол* (РБС-28. С.557), *дрэссыраваць — муштраваць* (РБС-28. С.110), *мусыраваць* (у адным з значэнняў) — *пеніць, пеніцца, прэваліраваць — пераважаць, броніраваць — замацоўваць, даваць бронь* і г.д. Гэты спосаб быў пашыраным у лексікаграфічных працах 20 — 30-ых гадоў, дзе перакладаліся многія пазычаныя дзеясловы. Ён актуальны і цяпер. Словазлучэнне, элементам якога з’яўляецца неславянскі дзе-

яслоў, можа перакладацца ўласнабеларускімі сродкамі: *карадзіца — симуляваць корчы* (БРС-26. С. 142). На нашу думку, гэты спосаб можна выкарыстаць, калі нельга іншым чынам пазбыцца неўласцівых беларускай мове словаўтваральных сродкаў.

Прапанаваныя спосабы афармлення пазычаных дзеясловаў у той ці іншай ступені былі ўласцівымі беларускай літаратурнай мове на розных этапах яе развіцця. У сучасных лексікаграфічных даведніках яны таксама падаюцца, але, па вядомых прычынах, вельмі рэдка: *афішаваць, фінішаваць, маскаваць, інсцэнаваць, кадаваць* і інш. Такія формы з'яўляюцца трывалаю нормаю народнай мовы.

Фіксацыя іншамоўных дзеясловаў у сучасных нарматыўных даведніках вызначаецца стракатасцю, двухварыянтнасцю многіх формаў, шматлікімі выключэннямі з правілаў, выкліканымі ўплывам рускай мовы. Прапанаваныя спосабы афармлення пазычаных дзеясловаў дазваляюць унікнуць словаўтваральных сродкаў, неўласцівых беларускай мове, і ўнармаваць афармленне іншамоўных дзеясловаў.

У названых словаўтваральных мадэлях адлюстроўваецца тэндэнцыя беларускай літаратурнай мовы да пазбаўлення русіфікацыйных формаў і рэалізуецца шляхам замены суфікса *-ірава-* суфіксам *-ава-*, які можна выкарыстаць ва усіх дзеясловах, раней рэкамендаваных ўжываць з пазычаным элементам.

Утварэнне дзеясловаў па прапанаваных мадэлях дазволіць пазбыцца многіх выключэнняў, зробіць афармленне стабільным, аднастайным, наблізіць беларускую літаратурную мову да народнай мовы.

З праблемаю афармлення пазычаных дзеясловаў звязана праблема ўтварэння аддзеяслоўных назоўнікаў. Да гэтага пытання аўтары большасці тэрміналагічных слоўнікаў, што выйшлі ў 90-ыя гады, ставяцца інакш, чым складальнікі акадэмічных слоўнікаў. У тэрміналагічных слоўніках адлюстраваліся традыцыі беларускай мовы ў засваенні пазычаных дзеяслоўных асноваў: аўтары імкнуцца не ўжываць элемент *-ір-* як у дзеясловах, так і ў вытворных ад іх словах. Нарматыўныя слоўнікі звычайна інавацыяў пазбягаюць, у звязку з гэтым пры афармленні аддзеяслоўных назоўнікаў навукоўцы кіруюцца ўласным густам, адчуваннем мовы.

У «Руска-беларускім фізічным слоўніку» А.І.Болсуна (1993) пры засваенні пазычаных дзеясловаў у некаторых вы-

падках захоўваецца элемент *-ір-*, таму і ў назоўніках ён прысутнічае. Сярод 28 назоўнікаў з суфіксам *-нн-е* 6 маюць элемент *-ір-*, бо ўтвораныя ад дзеясловаў з элементам *-ір-*. Усе 9 назоўнікаў з суфіксам *-к-а* таксама маюць яго, бо так рэкамендуюць нарматыўныя слоўнікі: *аўтафазіроўка, балансіроўка, бамбардзіроўка, дэфакусіроўка* і інш.

Аднастайнасцю ў афармленні субстантываў ад пазычаных дзеясловаў вызначаецца “Руска-беларускі слоўнік сельскагаспадарчай тэрміналогіі” пад рэдакцыяй М.В.Бірылы і Г.У.Арашонкавай, у ім пераважаюць назоўнікі, аформленыя пры дапамозе суфікса *-нн-е*, які далучаецца да асновы дзеяслова з *-ава-* (*-ява-*) (38 прыкладаў), і *-ірава-* (34 прыклады). Назоўнікі з суфіксам *-к-а* здольныя ўтварацца ад дзеясловаў з элементам *-ір-* (у 8 выпадках назоўнік афармляецца толькі з суфіксам *-к-а*, у 11 – у беларускай мове ўжываюцца назоўнікі з суфіксам *-к-а* і *-нн-е*), далучэнне суфікса *-к-а* да асновы дзеяслова з суфіксам *-ава-* — з’ява рэдкая, назіраецца толькі ў 3 выпадках: *каліброўка, балансіроўка, планіроўка*, што сведчыць пра малую прадукцыйнасць суфікса *-к-а* і большую ступень засвоенасці беларускаю моваю дзеясловаў без пазычанага элемента. Пры ўтварэнні аддзеяслоўных субстантываў з значэннем працэсу дзеяння пры дапамозе суфікса *-к-а*, як бачым, у двух апошніх прыкладах, можа ўзнікаць і элемент *-ір-*, які адсутнічае пры афармленні назоўнікаў з суфіксам *-нн-е*: *балансаванне, планаванне* (прыклады зафіксаваны ў слоўніку). Імкненне да замены суфікса *-к-а* суфіксам *-нн-е* выяўляецца ў перакладзе рускіх назоўнікаў на *-к-а* беларускімі адпаведнікамі з *-нн-е*: *бонітыворка – банітаванне, распланіворка – распланаванне, пересортыворание, пересортыворка – перасартаванне, сортыворание, сортыворка – сартаванне*. «Русско-белорусский словарь электротехнических терминов» Н.П.Краеўскай, Б.В.Грынберга, В.П.Краснея адлюстроўвае большую ўвагу да моўнай практыкі, а таксама зрухі мовазнаўчай думкі ў дачыненні да элемента *-ір-*. З 13 працэсавых назоўнікаў з суфіксам *-нн-е* толькі адзін мае элемент *-ір-*: *блакіраванне*. Сярод назоўнікаў з суфіксам *-к-а* 5 маюць элемент *-ір-*: *аўтаблакіроўка, карэкціроўка, маскіроўка, факусіроўка, фарсіроўка*. Толькі назоўнікі *рэгулёўка, падрэгулёўка, балансоўка* не набываюць яго. Адзначым, што аўтары слоўніка не палічылі нарматыўнай форму *балансіроўка*, прапанаваную РБС-93 і занатаваную «Руска-беларускім фізічным слоўнікам» А.І.Болсуна.

Яшчэ большай паслядоўнасцю ў афармленні аддзяяслоўных назоўнікаў вызначаецца «Тэрміналагічны слоўнік па вышэйшай матэматыцы для ВНУ» (аўтары Т.Сухая, Р.Еўдакіменка, В.Трацякевіч, Н.Гудзень) і «Русско-белорусский математический словарь» пад рэдакцыяй Я.В.Радыны. Аўтары свядома пазбягаюць назоўнікаў з суфіксам *-к-а*, замяняючы іх назоўнікамі з суфіксам *-нн-е*, толькі ў 2 выпадках у «Тэрміналагічным слоўніку па вышэйшай матэматыцы для ВНУ» сустракаецца назоўнік з суфіксам *-к-а* (*групоўка, фармулёўка*) і адзін назоўнік у «Русско-белорусском математическом словаре» пад рэдакцыяй Я.В.Радыны (*нармоўка*). Гэтыя назоўнікі трывала замацаваліся ў моўнай практыцы і не маюць адзнакі пазычанасці. Назоўнікаў з суфіксам *-нн-е* ў першым слоўніку 21, а ў другім 17, аднак ніводны з іх не мае іншамоўнага элемента, нават калі ў нарматыўным слоўніку ён ёсць: *праграмаванне* (праграміраванне), *фундаванне* (фундзіраванне), *варыяванне* (вар’іраванне). Аўтары «Тэрміналагічнага слоўніка па вышэйшай матэматыцы для ВНУ» і «Русско-белорусского математического словаря» добра адчуваюць, што беларускай мове ўласціва ўтвараць працэсавыя назоўнікі з суфіксам *-нн-е*, не зважаючы на тое, што нарматыўныя слоўнікі і «Беларуская граматыка» лічаць утварэнні з суфіксамі *-к-а* і *-нн-е* «паралельнымі» і раўназначнымі (67. С.239). Пераважаюць аддзяяслоўныя субстантывы з суфіксам *-нн-е* ў выдадзеным нядаўна “Руска-беларускім фізічным слоўніку” (Гродна, 1999, аўтары А.М.Каладзінскі, Д.М.Карацінская, П.У.Сцяцко). Беларускія назоўнікі з суфіксам *-нн-е* адпавядаюць рускім назоўнікам з суфіксамі *-ниј-э* і *-к-а*: *аннуляванне* — *ануляванне*, *декодирование* — *дэкадаванне*, *дублирование* — *дубляванне*, *легиrowanie* — *легіяванне*, *перфорирование* — *перфараванне*, *автофазировка* — *аўтафазаванне*, *бомбардировка* — *бамбаванне*, *дефазировка* — *дэфазаванне*, *нормировка* — *нармаванне*, *блокирование*, *блокировка* — *блакаванне*, *балансировка*, *балансирование* — *балансаванне* ды інш. Назоўнікі з суф. *-к-а* ў беларускай частцы слоўніка сустракаюцца вельмі рэдка (*колібровка* — *калібраванне*, *каліброўка*, *перегруппировка* — *перагрупаванне*, *перасгрупоўка*) і выступаюць як кампанент сінанімічнага шэрагу. Аднак элемент *-ір-* адсутнічае як у назоўніках з суф. *-нн-е*, так і ў назоўніках з суф. *-к-а*. Тэндэнцыю да афармлення аддзяяслоўных назоўнікаў з значэннем дзеяння і выніку дзеяння адлюстроўваюць выразна не толькі тэрміналагічныя слоўнікі, але і перыядычны друк, навуковая

і мастацкая літаратура: «Знак сумы  $\Sigma$  — гэта вялікая грэчаская літара «сігма», а літара  $k$  называецца індэксам *сумавання*» (57. С.43.); «Здараецца так, што пры *падсумоўванні* патрабуецца вылучыць асобныя складнікі» (57. С.43.); «Аперацыя знаходжання матрыцы  $A$  называецца *транспанаваннем* матрыцы» (57. С.60.); «Па-грэцка, адбіранне дабротаў у ніжэйшых рангам без сутычак, «па праву» *дамінавання*» (Дольнік В. Эталагічныя экскурсіі па забароненых садах гуманітарыяў // Спадчына. — 1994. — № 4. — С. 97.); «Пытанні навуковага асвятлення лексікі сучаснай беларускай літаратурнай мовы як сістэмы, яе *фармавання*, развіцця і *функцыянавання* пакуль што не знайшлі ўсебаковага вырашэння ў беларусістыцы» (Красней В. Пра лексіку як сістэму // Роднае слова. — 1995. — № 4. — С.175). Зрэдку і ў прагрэсіўных выданнях сустракаюцца аддзяяслоўныя назоўнікі з суфіксам -нн-е- і элементам -ір-, аднак утвораныя яны ад дзеяслова з пазычаным элементам, дзе ўнікненне элемента -ір-, на думку аўтара, вяло бы да зацямнення сэнсу. Напрыклад: «Хочам звярнуць увагу, што чарговае *мусіраванне* праблемы двухмоўя пачынаецца дэпутацкай большасцю менавіта ў такія моманты...» (Сябры клуба «Спадчына». Адумайцеся! // ЛіМ. — 1994. — 14 мая. — С.3); «Адбылося *парафіраванне* праекта дагавора аб дружбе і супрацоўніцтве паміж Беларуссю і Румыніяй...» (Поступ тыдня // Наша слова. — 1994. — 10 сак. — С.1) і інш. Пашырэнне ў сучаснай беларускай літаратурнай мове назоўнікаў з суфіксам -нн-е засведчыла і В.Г.Захарава: «Найбольш часта ў рускай мове для выражэння дзеяння выкарыстоўваецца мадэль з словаўтваральным фармантам -ка. У беларускай мове найбольш адэкватным паказальнікам семантыкі працэсавасці з'яўляецца словаўтваральны фармант -нне» (34. С.10). Яна падае працэнтавыя суадносіны ўжывання суфікса -ка ў беларускай і рускай мовах: у рускай мове ў 35,35% выпадкаў выкарыстоўваецца суфікс -ка пры ўтварэнні назоўнікаў з значэннем працэсавасці, а ў беларускай мове колькасць іх змяншаецца да 30,37%. Аднак гэтыя лічбы ўмоўныя, у розны перыяд фармавання беларускай літаратурнай мовы яны вагаюцца. Афармленне аддзяяслоўных назоўнікаў з значэннем працэсу дзеяння, выніку дзеяння залежыць, як паказвае лексікаграфічны матэрыял і моўная практыка, не толькі ад утваральнай асновы, а ў значнай ступені ад афіцыйнай моўнай палітыкі ў адносінах да беларускай мовы. Таму ў 20-ых — першай палове 30-ых гадоў, у перыяд нацыя-

нальнага адраджэння, разняволенага развіцця мовы, у слоўніках, навуковай літаратуры, перыёдыцы фіксуюцца назоўнікі з суфіксам *-нн-е*, характэрным для жывой народнай мовы.

У другой палове 30-ых гадоў у час узмацнення барацьбы з праявамі нацыянальнага ў культуры, распаўсюджвання ідэі фармавання адзінай інтэрнацыянальнай культуры і «зліцця моваў» беларуская літаратурная мова пачынае насычацца русіфікацыйнымі формамі. Да гэтага часу адносіцца адначасовае распаўсюджанне іншамоўных дзеясловаў з элементам *-ip-* і аддзеяслоўных назоўнікаў з значэннем працэсавасці, аформленых пры дапамозе суфікса *-к-а*. Адсутнасць такіх назоўнікаў у слоўніках 20-ых гадоў, народнай мове і вялікая колькасць іх у «Руска-беларускім слоўніку» (1937) пад рэдакцыяй А.Александровіча змушае думаць, што апошні слоўнік зроблены паводле сацыяльнага заказу: такія формы прызначаны для набліжэння беларускай мовы да рускай. Пад уплывам РБС-37 аддзеяслоўныя назоўнікі з суфіксам *-к-а* і часта з элементам *-ip-* замацоўваюцца і пашыраюцца ў пазнейшых лексікаграфічных працах: «Русско-белорусском словаре» (1953) пад рэдакцыяй Я.Коласа, К.Крапівы, П.Глебкі, «Беларуска-рускім слоўніку» (1962) пад рэдакцыяй К.Крапівы, двухтомным «Русско-белорусском словаре» (1982) і яго дапрацаваных перавыданнях 1991, трохтомных слоўніках 1993, 1994 гадоў, двухтомным «Беларуска-рускім слоўніку» (1988/1989). Па гэтай мадэлі ўтвараюцца новыя аддзеяслоўныя назоўнікі, дакладней, не ўтвараюцца, а калькуюцца ці перапісваюцца з рускай часткі слоўніка. Так паступова ўзнікае вялікая структурна-семантычная група назоўнікаў, неўласцівых беларускай мове. Пашыраюцца небеларускія словы, прызнаныя слоўнікамі ў якасці нарматыўных. Аднак моўная практыка, перыядычны друк, навуковая і мастацкая літаратура выразна адлюстроўваюць тэндэнцыю да афармлення аддзеяслоўных назоўнікаў з значэннем апрадмечанага дзеяння, выніку яго з дапамогаю суфікса *-нн-е*, пазычаны элемент *-ip-* у такіх назоўніках (у адрозненне ад назоўнікаў з суфіксам *-к-а*) звычайна адсутнічае. Таму, думаецца, трэба ўзаконіць, надаць статус нарматыўных назоўнікам з суфіксам *-нн-е* як адзінамагчымым у большасці выпадкаў. Гэтым будучь дасягнуты 2 мэты: 1) пашырэнне ўласнабеларускіх формаў за кошт жорсткага абмежавання назоўнікаў з суфіксам *-к-а*, узніклых пад уплывам рускай мовы; 2) пазбыццё чужога элемента *-ip-* у аддзеяслоўных назоўніках, бо, як паказвае практыка, ужыванне суфікса *-к-а* цягне за сабою выкарыстанне элемента *-ip-*.



Тэрміналагічныя слоўнікі вельмі рэдка падаюць намінацыі асобы паводле дзеяння (напрыклад, у “Руска-беларускім слоўніку сельскагаспадарчай тэрміналогіі” іх толькі 8). Усе яны аформленыя пры дапамозе суфікса *-шчык*. Пры далучэнні суфікса *-шчык* да асновы пазычанага дзеяслова з суфіксам *-ава-* ўзнікае, як і ў рускай частцы слоўніка, элемент *-ір-*: *банітаваць – банітыроўшчык, брыкетаваць – брыкетыроўшчык, планаваць – планіроўшчык, букетаваць – букеціроўшчык*, што паказвае на пазычанне назоўніка непасрэдна з рускай мовы, а не ўтварэнне яго ад дзеяслова ў беларускай літаратурнай мове. Намінацыі асобаў паводле дзеяння, утвораныя ад пазычаных дзеясловаў, патрабуюць перагляду ў сучаснай беларускай літаратурнай мове, бо як паказвае гісторыя засваення гэтых формаў, назоўнікі з суфіксам *-шчык* і яго мадыфікацыяй — суфіксам *-льшчык* — праніклі ў беларускую мову ў часы нівелявання адметнасці, самабытнасці мовы пад уплывам рускай мовы, і захоўваць іх у мове суверэннай дзяржавы няма патрэбы. Большасць назваў асобаў паводле дзеяння ў народнай мове афармляецца пры дапамозе суфіксаў *-нік, -льнік*, а ў некаторых гаворках выключна з суфіксам *-нік*. Гэты тып, як сцвярджае прафесар П.Сцяцко, прадукцыйны і амаль неабмежаваны. Адрэзаныя субстантывы з суфіксам *-нік* у гаворках Зэльвеншчыны ўжываюцца замест пашыраных у беларускай літаратурнай мове назоўнікаў з суфіксамі *-льшчык, -шчык, -чык* і інш. (95. С.241) Суфіксы *-нік, -льнік* здольныя выступаць адпаведнікамі рускага суфікса *-щик*; гэтая тэндэнцыя адлюстравалася ў слоўніках: *заёмщик – пазычальнік* (93. С.101), *наёмщик – наймальнік* (93. С.192) і г.д. Пры афармленні намінацыі асобы паводле дзеяння арыентавацца трэба на спрадвечнабеларускія словы, а не пазычаць — бяздумна, без уліку заканамернасцяў беларускай мовы. Узнікненне элемента *-ір-* у назоўніках, утвораных ад дзеясловаў з суфіксам *-ава-*, — рэч недапушчальная. Тым больш, што пры афармленні такога назоўніка суфіксамі *-нік, -льнік* пазычаны элемент не з’яўляецца. Натуральна пабеларуску гучаць формы: *ізалявальнік, мэблявальнік, рэгулявальнік, транспартавальнік, бальзамавальнік, блакавальнік, бамбардавальнік, гафравальнік, драпавальнік, маскавальнік, мадэлявальнік, мантажавальнік, эмалявальнік* ды інш.

Мяркую, што аднолькавае афармленне дзеяслова, дзеепрыметніка і адрэзанага назоўніка абавязковае, бо засваенне пазычанага слова — гэта афармленне яго па ўласнай

словаўтваральнай мадэлі. Калі ж захаваць русіфікацыйныя формы, то атрымаецца, што да адной структурнай групы адносяцца словы з рознымі марфемамі (*ізаліроўка, бамбардзіроўка, арнаментоўка, групоўка* і інш.), у выніку разбураецца словаўтваральная мадэль. Для таго, каб пазбегнуць разбурэння словаўтваральнай мадэлі, як лічыць Г.Н.Клюсаў, пры наяўнасці ў словаўтваральным гняздзе хоць аднаго слова з элементам *-ір-*, дзеяслоў павінен утварацца пры дапамозе гэтага элемента (38. С.195). Лічым, што гэты этап для беларускай літаратурнай мовы ўжо пройдзены. Не трэба вяртаць зрусіфікаваныя формы, а, наадварот, ачышчаць мову ад усяго штучнага, неўласцівага ёй, бо, як слушна сцвярджае Г.Цыхун, «беларуская літаратурная мова ўсімі наяўнымі сродкамі, як і ўсе іншыя жывыя мовы, змагаецца за захаванне сваёй адметнасці ў сям’і славянскіх моў, што, дарэчы, і дае ёй падставы існавання, супраць ператварэння яе ў «трасянку», супраць жорсткага дыктату ўніфікатарскіх тэндэнцый, карані якіх схаваны глыбока ў нетрах славутай камандна-адміністрацыйнай сістэмы» (84. С.7).

Поўнае засваенне (фанетычнае, марфалагічнае, семантычнае) іншамоўных дзеяслоўных асноваў, як і іншых пазычаных словаў, абавязковае. Элемент *-ір-* з’яўляецца паказчыкам чужароднасці. Як сведчыць маўленчая практыка, пазычаныя дзеясловы, аформленыя пры дапамозе суфікса *-ава-*, лягчэй кладуцца ў сістэму словазмянення і словаўтварэння беларускай мовы.

## ЗАКАНЧЭННЕ

Пазычанні – адна з важных крыніцаў папаўнення слоўнікавага складу беларускай літаратурнай мовы на ўсіх этапах яе развіцця. Аднак крыніцы пазычання, шляхі пранікнення ў літаратурную мову, механізм засваення іншамоўнай лексікі ў старажытнабеларускай і сучаснай беларускай літаратурнай мове неаднолькавыя, што залежыць ад умоваў функцыянавання мовы ў грамадстве і ад ступені развіцця яе структурных узроўняў, яе здольнасці прыстасоўваць пазычанні да свайго ладу, прыпадабняць іншамоўную лексіку да ўласнабеларускай.

У старажытнабеларускай літаратурнай мове асноўную крыніцаю пазычання была польская мова, яна ж была і моваю-пасярэдніцай: праз яе пранікалі лексемы з іншых заходнеўрапейскіх моваў. Гэтаму спрыялі і геаграфічнае становішча Беларусі, гістарычныя і грамадска-палітычныя ўмовы развіцця беларускай літаратурнай мовы. Шматлікімі былі пазычанні і з іншых моваў (нямецкай, лацінскай, стараславянскай, грэцкай, цюркскіх ды інш.).

На першых этапах пранікнення пазычанні часта захоўвалі рысы, што дапамагалі адрозніць іх ад уласнабеларускай лексікі. Аднак у працэсе фанетычнай, марфалагічнай і семантычнай адаптацыі гэтыя рысы траціліся, сціраліся, іншамоўныя лексемы набывалі фармальнае аблічча, блізкае ўласнабеларускай лексіцы. Пры ўмоўнасці нормы старажытнабеларускай літаратурнай мове не ўдалося ўнікнуць варыянтнасці. Аднак лексікаграфічны матэрыял паказвае, што тэндэнцыя поўнага фанетычнага, марфалагічнага, словаўтваральнага і семантычнага засваення пазычанай лексікі была ў старажытнабеларускай літаратурнай мове вельмі моцная.

Тыя традыцыі афармлення іншамоўнай лексікі, якія выпрацаваліся ў старажытнабеларускай літаратурнай мове, у выніку шэрагу гістарычных падзей не маглі развівацца ў новай беларускай літаратурнай мове. Таму новая беларуская літаратурная мова мусіла выпрацаваць свае прыёмы і сродкі фанетычнай, марфалагічнай і семантычнай адаптацыі пазычанняў. Зразумела, што механізм засваення іншамоўнай лексікі ў многім быў падобны бо новая беларуская літаратурная мова сфармавалася на аснове народных гаворак, якія захавалі старадаўнія традыцыі. Аднак у пачатковы перыяд новай беларускай літаратурнай мовы (XIX – пач. XX ст.) пры

адсутнасці сталых выпрацаваных нормаў у літаратурныя творы пранікае шмат пазычанняў з рускай і польскай моваў, лексемаў, якія побач з народнагутарковымі становяцца крыніцамі папаўнення слоўнікавага складу новай беларускай літаратурнай мовы. Па меры нармалізацыі літаратурнай мовы пазычанні ўсё часцей замяняюцца ўласнабеларускімі словамі. Тэндэнцыя да замены іншамоўнай лексікі ўласнабеларускаю вельмі моцная ў 20 – пачатку 30-х гадоў XX ст., бо ў гэты перыяд беларуская літаратурная мова, народная ў сваёй аснове, вельмі адчувальна ставілася да пазычанняў.

Змены ў беларускай літаратурнай мове пасля пастановы 1933 года паказваюць, як фармаванне літаратурнай мовы залежыць ад экстралінгвістычных фактараў. Беларуская літаратурная мова ўсё больш насычаецца пазычаннямі з рускай мовы. Іх пранікае столькі, што беларуская літаратурная мова траціць да іх адчувальнасць, засвойвае толькі фанетычна, фіксуючы ў слоўніках лексемы і формы, неўласцівыя беларускай мове. У гэтыя часы тэндэнцыі засваення іншамоўнай лексікі народнымі гаворкамі і беларускаю літаратурнаю моваю часта не супадаюць. Слоўнікі наступных дзесяцігоддзяў адлюстроўваюць спробы беларускіх мовазнаўцаў аднавіць імунітэт мовы, яе здольнасць менавіта засвойваць, а не проста механічна пераносіць іншамоўную лексіку з рускай мовы ў беларускую.

Дасканала прааналізаваць усю пазычаную лексіку ў сучаснай беларускай літаратурнай мове і вызначыць асноўныя тэндэнцыі яе засваення вельмі складана, таму для аналізу вылучаны іншамоўныя дзеясловы “іравай” структуры, як адзін з неўнармаваных, неспарадкаваных пластоў лексікі. Улік інтралінгвістычных і экстралінгвістычных фактараў, што ўплывалі на фармаванне мовы, славянскага моўнага кантэксту, аналіз механізму засваення пазычаных дзеясловаў у розныя перыяды развіцця беларускай літаратурнай мовы дазволілі вызначыць асноўныя заканамернасці адаптацыі і функцыянавання іншамоўных “іравых” дзеясловаў і аддзяслоўных субстантываў, прапанаваць сродкі афармлення іншамоўных дзеясловаў, што найлепш адпавядаюць законам беларускай мовы.

## ЛІТАРАТУРА

1. Авилова Н.С. Варианты глаголов с заимствованной основой // Русская речь. — 1967. — №5. — С.38-43.
2. Авилова Н.С. Слова интернационального происхождения в русском литературном языке нового времени. — Минск: Наука, 1967. — 246 с.
3. Антанюк Л. Выкарыстанне беларускай навукова-тэхнічнай тэрміналогіі – патрэба часу // Наша слова. — 1994. — 13 крас. — С.3.
4. Аляхновіч М.М. Фразеалагічныя калькі ў беларускіх літаратурных тэкстах // Беларуская мова. — Мн.: Універсітэцкае, 1992. — Вып.19. — С.23-29.
5. Анічэнка У.В. Беларуска-царкоўнаславянскі сінкрэтызм друкаваных выданняў Ф.Скарыны// Беларуская мова. — 1989. — Вып.17. — С.3-10.
6. Байкоў М., Некрашэвіч С. Беларуска-расійскі слоўнік. — Менск: Дзярж. выд-ва Беларусі, 1926. — 339 с.
7. Байкоў М., Некрашэвіч С. Расійска-беларускі слоўнік. — Менск: Дзярж. выд-ва Беларусі, 1928. — 728 с.
8. Баканаў М.Т. Асноўныя пытаньні сьпінозізму. — Менск: Выданьне Беларускай Акадэміі Навук, 1930. — 126 с.
9. Баханькоў А.Я., Вештарт Г.Ф., Прышчэпчык А.М. Ці глыбока думаў рэцэнзент? // Польшча. — 1987. — №12. — С.192-203.
10. Баханькоў А.Я. Культурна-гістарычныя прадпасылкі запазычвання лексікі беларускай мовай у савецкі час // Беларуская лінгвістыка. — Мінск: Навука і тэхніка, 1978. — Вып.13. — С.17-22.
11. Баханькоў А.Я. Развіццё лексікі беларускай літаратурнай мовы ў савецкі перыяд. — Мінск: Навука і тэхніка, 1982. — 231 с.
12. Беларуская навуковая тэрміналёгія. Вып. 1. Элементарная матэматыка. — Менск: Выданьне інстытуту Беларускай культуры, 1922. — 50 с.
13. Беларуская навуковая тэрміналёгія. Вып. 2. Практыка і тэорыя літаратурнага мастацтва. — Менск: Выданьне інстытуту Беларускай культуры, 1923. — 74 с.
14. Беларуска-рускі слоўнік: У 2-х т./ АН БССР, Ін-т мовазнаўства/ Рэд. К.К.Атраховіч (Кандрат Крапіва). — 2-е выд., перапрац. і дап. — Мінск: БелСЭ, 1988. — Т.1. — 813 с.; Т. 2. — 1988-1989. — 748 с.

15. Беларуская-рускі слоўнік/ Пад рэд. К.Крапівы. — М.: Дзярж. выд-ва замежных і нацыянальных слоўнікаў, 1962. — 1048 с.
16. Беларуская мова: Энцыклапедыя. — Мн.: Беларуская энцыклапедыя імя П.Броўкі, 1994. — 654 с.
17. Биржакова Е.Э., Войнова Л.А., Кутина Л.Л. Очерки по исторической лексикологии русского языка XVIII в. — Ленинград, 1972. — 430 с.
18. Бірыла М.В., Ванагас А.П. Літоўскія элементы ў беларускай анамастыцы. — Мн.: Навука і тэхніка, 1968. — 100 с.
19. Болсун А.І. Руска-беларускі фізічны слоўнік. — Мінск: Беларуская энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1993. — 173 с.
20. Булыка А.М. Асаблівасці запазычвання лексікі ў старабеларускай мове // Слова беларускае. З гісторыі лексікалогіі і лексікаграфіі. — Мінск: Нар. асвета, 1994. — С.60-68.
21. Булыка А.М. Даўнія запазычаныя беларускай мовы. — Мінск: Навука і тэхніка, 1972. — 383 с.
22. Булыка А.М. Лексічныя запазычаныя ў беларускай мове XIV-XVIII ст. — Мінск: Навука і тэхніка, 1980. — 256 с.
23. Булыка А.М. Слоўнік іншамовных слоў. — Мінск: Нар. асвета, 1993. — 398 с.
24. Будзько І.У. Рэлігійная лексіка лацінскага паходжання ў старабеларускай мове// *Vocabulum et vocabularium*. Сб. научн. трудов по лексикографии. — Гродно, 1998. — С.114-116.
25. Васілеўскі М.С. Дзеяслоўнае словаўтварэнне. — Мінск: Навука і тэхніка, 1985. — 248 с.
26. Возний Т.М. Словітвір дзяслів в украінській мові у порівнянні з російською та білоруською. — Львів: Видавництво при Львовському державному університеті видавничого об'єднання "Виша школа", 1981. — 184 с.
27. Вялікіна Л.В. Греческие параллели сложных слов в древнерусском языке XI-XIV в. // *Лексикология и словообразование древнерусского языка*. — М.: Наука, 1966. — С. 154-188.
28. Германовіч І.К. Нармалізацыя лексікі беларускай літаратурнай мовы ў 20-30 г. XX ст.: Дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.01. — Мінск, 1963. — 452 с.
29. Гістарычная лексікалогія беларускай мовы / Рэд. А.Я. Баханькоў, А.І. Жураўскі, М.Р.Суднік. — Мінск: Навука і тэхніка, 1970. — 340 с.
30. Гістарычны слоўнік беларускай мовы/ Гал. рэд. А.І.Жураўскі. — Мінск: Навука і тэхніка. Вып.1, 1982. —

296 с.; вып.3, 1983. — 310 с.; вып.4, 1984. — 296 с.; вып.12, 1993. — 286 с.; вып. 14, 1996. — 301 с.

31. Гульні і заняткі дашкольнікаў на зямнім участку. — Менск: Дзярж. выд-ва Беларусі. Вучэбна-метадычная літаратура, 1939. — 140 с.

32. Жураўскі А.І., Крывіцкі А.А. Беларускае мовазнаўства ў Акадэміі навук БССР. — Мінск: Навука і тэхніка, 1979. — 96 с.

33. Захарава В.Г. Назвы асоб па прафесіі ў тэрміналогіі машынабудавання рускай і беларускай моў // Тэрміналагічны зборнік 1985-1986. — Мінск: Навука і тэхніка, 1990. — С.24-32.

34. Захарава В.Г. Терминология терминообразования в русском и белорусском языках. Система терминообразования категории “процессы, способы, действия”: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01, 10.02.02 / Ин-т языкознания имени Якуба Колоса АН БССР. — Минск, 1985. — 23 с.

35. 3 гісторыі на “Вы”. — Мінск: Маст. літ., 1994. — 351 с.

36. Из трудов А.А.Шахматова по современному русскому языку. — М.: Учпедгиз, 1952. — 271 с.

37. Карпуць І. Нармаваць, фармаваць, афішаваць... Асваенне беларускаю моваю іншамоўных дзеясловаў з элементам -ір- // Роднае слова. — 1994. — №3. — С.27-30.

38. Клюсаў Г.Н. Асаблівасці словаўтварэння тэрміналагічнай лексікі сучаснай беларускай літаратурнай мовы (Па матэрыялах “Руска-беларускага слоўніка” 1953): Дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.02 / Ин-т мовазнаўства АН БССР. — Мінск, 1961. — 270 с.

39. Краевская Н.П., Гринберг Б.В., Красней В.П. Русско-белорусский словарь электротехнических терминов. — Минск: Выш. школа, 1993. — 134 с.

40. Крукоўскі М.І. Непасрэдняе запазычанні // Слова беларускае. 3 гісторыі лексікалогіі і лексікаграфіі. — Мінск: Нар. асвета, 1994. — С.210-216.

41. Ламека У.Б. Калькаванне з рускай мовы як спосаб папаўнення слоўніка беларускай нацыянальнай літаратурнай мовы на пачатку ХХ ст. (па матэрыялах газеты “Наша слова”) // Словообразование и номинативная деривация в славянских языках. Тезисы докл. 3 респ. конф. — Ч.2. — Гродно, 1989. — С.52-53.

42. Ластоўскі В. Падручны расійска-крыўскі (Беларускі) слоўнік // Выд-ва міністэрства беларускіх спраў у Літве; Адказныя за выпуск З.Ф.Санько, В.А.Жахавец. Выд. факсімільнага тыпу. — Мінск: Навука і тэхніка, 1991. — 688 с.

43. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / Пад рэд. А.Я.Баханькова. — Мінск: Навука і тэхніка, 1994. — 463 с.
44. Лемцогова В.П. Украінска-беларускі слоўнік / Пад рэд. М.В.Бірылы, А.Я.Супруна. — Мінск: Выш. школа, 1980. — 688 с.
45. Лёсік Антон. У справе беларускае навуковае тэрміналогіі // Полымя. — 1926. — №1. — С.142-147.
46. Лёсік Язэп. Граматычныя нататкі // Узвышша. — 1927. — №5. — С.195-197.
47. Лобан М. Суфікс “ip” у беларускай мове // Літ. і мастац. — 1948. — 17 вер. — С.3.
48. Лыч Л. Кардыяграма дэбеларусізацыі // Літ. і мастац. — 1998. — 5 студз. — С.14-15.
49. Лыч Л. Рэформа беларускага правапісу 1933 года: ідэалагічны аспект. — Мінск: Навука і тэхніка, 1993. — 38 с.
50. Ляшэвіч В. За політэхнізм. Парады маладому тэхніку. — Менск: Дзярж. выд-ва Беларусі. Юнгдзетэктар, 1931. — 94 с.
51. Мезенко А.М. Глаголы с элементом -ир-(-ip-) в составе суффикса в современном русском и белорусском языках: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01, 10.02.02 / Академия наук Белорусской ССР. — Минск, 1974. — 256 с.
52. Мезенко А.М. Глаголы с элементом -ир- (-ip-) в составе суффикса в современном русском и белорусском языках: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01, 10.02.02 / Академия наук Белорусской ССР. — Минск, 1974. — 20 с.
53. Найдзюк Я., Касяк І. Беларусы ўчора і сьняня. — Мінск: Навука і тэхніка, 1993. — 414 с.
54. Некрашэвіч С. Сучасны стан вывучэння беларускай мовы // Спадчына. — 1993. — №2. — С.86.—95.
55. Обнорский С.П. “Русская правда” как памятник русского литературного языка// Известия” АН СССР. Сер. VII. Отд. общ. наук. — 1934. — №10. — С.774-776.
56. Падручны польска-беларускі слоўнік / Пад рэд. А.Абрэмбскай-Яблоньскай і М.В.Бірылы. — Варшава, 1962. — 1084 с.
57. Русак В., Шлома Л., Ахраменка В., Крачкоўскі А. Курс вышэйшай матэматыкі. — Мінск: Выш. школа, 1994. — 431 с.
58. Руска-беларускі слоўнік / Пад рэд. А.Александровіча. — Менск: Выд-ва Акадэміі навук БССР, 1937. — 494 с.
59. Русско-белорусский математический словарь/ Мінск: Выш. школа, 1993. — 239 с.
60. Русско-белорусский словарь/ Под ред. Я.Коласа, К.Крапивы, П.Глебки. — М.: Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1953. — 788 с.



61. Русско-белорусский словарь: В 2-х т./ АН БССР, Ин-т языкознания. Ред. К.К.Атрахович (К.Крапива). — 2-е изд., доп. и перер. — Минск: БелСЭ, 1982. — Т.1. — 648 с.; Т.2. — 634 с.
62. Русско-белорусский словарь: В 3-х т./ АН БССР, Ин-т языкознания им. Я.Коласа. — Изд. 4-е, исправл. и доп. — Минск: БелСЭ, 1993. — Т.1. — 735 с.; Т.2. — 783 с.; Т.3. — 800 с.
63. Русско-украинский математический словарь / Ф.И.Гудыменко, И.Б.Погребысский, Г.Н.Сакович и др. — Харьков: Основа, 1990.
64. Русско-украинский словарь: В 3-х т. — Изд. 3-е стереотипное. — Киев: Главная ред. украинской советской энциклопедии, 1987.
65. Самайлюковіч У., Пазняк У., Сабалеўскі А. Руска-беларускі фізічны слоўнік. —Мінск: Тэрміналагічная камісія. Навука і тэхніка, 1993. — 302 с.
66. Словарь древнерусского языка (XI-XIV вв.). В 10 т. / АН СССР. Ин-т рус. яз.; (И.В. Андрианова и др.); Гл. ред. Р.И.Аванесов. — М.: Рус. яз., 1988. — Т.1. 24 с.м; Т.2, 1989. — 494 с., Т.3, 1990. — 510 с.
67. Словаўтварэнне // Беларуская граматыка. У 2-х ч. — Мінск: Навука і тэхніка, 1985. — Ч.1. — С.210 — 353.
68. Слоўнік беларускай мовы/ Пад рэд. М.В.Бірыла. — Мінск: БелСЭ, 1987. — 902 с.
69. Słownik terminologii lingwistycznej białorusko-rosyjsko-polski i polsko-rosyjsko-białoruski) // E.Jurowiec, Y.Nosowicz, P.Stecko і інш. — Białystok, 1994. — 161 с.
70. Станкевіч А.А. Лексіка іншамоўнага паходжання ў беларускіх народных гаворках: Аўтарэф. дыс. ... доктара філал. навук: 10.02.01. — Мінск, 1997. — 32 с.
71. Станкевіч А.А. Лексіка іншамоўнага паходжання ў беларускіх народных гаворках. — Гомель, 1996. — 255 с.
72. Станкевіч Я. Гісторыя беларускага языка. — Вільня: Выданьне аўтара, 1939. — 16 с.
73. Станкевіч Я. Зьмена граматыкі беларускага языка ў БССР. — Вільня: выданьне аўтара, 1936. — 16 с.
74. Пяткевіч А. Літаратурная Гродзеншчына: Публіцыстыка. — Мінск: Бацькаўшчына, 1996. — 96 с.
75. Старабеларускія лексіконы. — Мінск: Універсітэцкае, 1992. — 174 с.
76. 100 пытанняў і адказаў з гісторыі Беларусі. — Мінск: Рэдакцыя газеты “Звязда”, 1993. — 80 с.

77. Супрун А.Я. Грамадскае прызначэнне мовазнаўства // Веснік Бел. Дзярж. ун-та імя У.І.Леніна. Сер. грамад. навук. — 1969. — №1. — С.46-52.
78. Сцяцко П.У. Дыялектны слоўнік (3 гаворак Зельвеншчыны). — Мінск: Выд-ва БДУ імя У.І.Леніна, 1970. — 183 с.
79. Сцяцко П.У. Функцыянаваць // Наша слова. — 1993. — 25 жн. — С.5.
80. Сцяцко П.У. Што можна пазычаць? Яшчэ раз пра пазычаныя і запазычаныя словы // Роднае слова. — 1995. — №8. — С.68-71.
81. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. — Мінск: БелСЭ, 1977-1984. — Т.1, 1977. — 608 с.; Т.2, 1978. — 768 с.; Т.3, 1979. — 672 с.; Т.4, 1980. — 768 с.; Т.5. Кн.1, 1983; Т.5. Кн.2, 1984. — 608 с.
82. Тэрміналагічны слоўнік па вышэйшай матэматыцы для ВНУ / Т.Сухая, Р.Еўдакіменка, В.Трацякевіч і інш. — Мінск: Навука і тэхніка, 1993. — 183 с.
83. Ферсман А.Е. Цікавая мінералогія. — Менск: Дзярж. выд-ва Беларусі. Тэхнічна-масавае літаратура, 1937. — 227 с.
84. Цыхун Г. У славянскім кантэксце // Полымя. — 1987. — №12. — С.204-206.
85. Чэхаў А.П. Цынік: Юмар. — Менск: Дзярж. выд-ва Беларусі, 1940. — 176 с.
86. Чертко И.И. Лексика немецкого происхождения в старобелорусском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Минск, 1967.
87. Шакун Л.М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: / Вуч. дапам. для філал. фак. ВНУ /—2-е выд., перапрац. — Мінск: Універсітэцкае, 1984. — 319 с.
88. Шакун Л.М. Карані нашай мовы // Роднае слова. — 1996. — № 9. — С.108-119.
89. Шахматов А.А. Очерк современного русского литературного языка. — М.: Учпедиз, 1941.
90. Якубинский Л.П. История древнерусского языка. — М.: Госуд. уч.-пед. изд. министерства просвещения РСФСР, 1953. — 268 с.
91. Брадоцкі Б. З лініі агню. — Менск: Беларускае дзярж. выд-ва, 1931. — 132 с.
92. Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы: Фанетыка. Арфаграфія. Лексікалогія.—Мінск, 1961.—206 с.
93. Русско-белорусский словарь общественной-политической терминологии / Под ред. Н.В.Бирилло, М.Р.Судника. — Минск: Навука і тэхніка, 1970. — 451 с.

94. Садоўскі П. Час одуму // Полымя. — 1986. — №5. — С.168-180.

95. Сцяцко П.У. Народная лексіка і словаўтварэнне. — Мінск: Навука і тэхніка, 1972. — 288 с.

96. Каладзінскі А.М., Карацінская Д.М., Сцяцко П.У. Руска-беларускі фізічны слоўнік/ Пад рэд. Л.М.Ківача. — Гродна: ГрДУ, 1999. — 498 с.

97. Красней В.П., Шакун Л.М. Практыкум па гісторыі беларускай літаратурнай мовы: Вучэб. дапаможнік для філал. фак. ВНУ. — 2-ое выд., дапрац. — Мн.: Універсітэцкае, 1986. — 207 с.

### **СПІС УМОЎНЫХ СКАРАЧЭННЯЎ**

**БРС-26** – Байкоў М., Некрашэвіч С. Беларуска-расійскі слоўнік. — Менск: Дзярж. выд-ва Беларусі, 1926. — 339 с.

**БРС-88/89** – Беларуска-рускі слоўнік: У 2-х т. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства; Рэд. К.К.Атраховіч (Кандрат Крапіва) – 2-е выд., перапрац. і дап. — Мінск: БелСЭ, 1988. — Т.1. — 813 с.; Т.2., 1988 — 1989. — 748 с.

**БРС-62** – Беларуска-рускі слоўнік / Пад рэд. акадэміка К.Крапівы. — М.: Дзярж. выд-ва замежных і нацыянальных слоўнікаў, 1962. — 1048 с.

**РБС-28** – Байкоў М., Некрашэвіч С. Расійска-беларускі слоўнік. — Менск: Дзярж. выд-ва Беларусі, 1928. — 728 с.

**РБС-37** – Руска-беларускі слоўнік / Пад рэд. А.Александровіча. — Менск: Выданне Акадэміі Навук БССР, 1937. — 494 с.

**РБС-53** – Русско-белорусский словарь / Под ред. Я.Коласа, К.Крапивы, П.Глебки. — М.: Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1953. — 788 с.

**РБС-82** – Русско-белорусский словарь: В 2-х т./ АН БССР, Ін-т языкознання; Ред. К.К.Атраховіч (К.Крапіва) – 2-е изд., доп. и перераб. — Минск: БелСЭ, 1982. — Т.1. — 648 с.; Т.2. — 634 с.

**РБС-93** – Русско-белорусский словарь: В 3-х т. / АН БССР, Ін-т языкознання ім. Якуба Коласа. — Изд. 4-е, исправл. и доп. — Минск: БелСЭ, 1993. — Т.1. — 735 с.; Т.2. — 783 с.; Т.3. — 800 с.

**ТСБМ** – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. — Мінск: БелСЭ, 1977 —1984.

Навучальнае выданне

**Бубновіч Іна Іванаўна**

**ЗАСВАЕННЕ  
ІНШАМОЎНЫХ СЛОЎ  
БЕЛАРУСКАЮ ЛІТАРАТУРНАЮ МОВАЮ**

*Дапаможнік для студэнтаў філалагічных спецыяльнасцей  
вышэйшых навучальных устаноў*

Рэдактар А.А.Смірнова.  
Камп'ютэрная вёрстка І.П.Патоцкая.

Здадзена ў набор 27.07.1999. Падпісана да друку 20.01.2000.  
Фармат 60x84/16. Папера афсетная №1.  
Афсетны друк. Гарнітура Школьная.  
Ум. друк. арк. 6,38. Ул.-выд. арк. 5,35.  
Тыраж 80 экз. Заказ

Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт  
імя Янкі Купалы.  
ЛВ №96 ад 02.12.97 г.  
Вул. Ажэшкі, 22, 230023, Гродна.

---

Надрукавана на тэхніцы выдавецкага аддзела  
Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы.  
ЛП №111 ад 29.12.97 г.  
Вул. Ажэшкі, 22, 230023, Гродна.